رای گشتـــــــــــــی قۆناخی (3)

چنار نامق
زانکۆی سەڵاحەئایین

پێشەکی

کاتێک لەڕای گشتی دەدوێین مەبەستمانە، باس لە پرۆسەی پەیوەندی وکارلێکی کۆمەڵایەتی بکەین، چونکە بوونی پرۆسەی گەیاندن وپەیوەندیکردن ئەو هەنگاوانەن دەمانگەیەنن بە ئاڕاستەکردنی رای گشتی یان گۆڕین وپێکهێنانی، ئەم دوو چەمکە پەیوەندییەکی توندوتۆڵیان پێکەوە هەیە، بەشێوەک ئەگەر پرۆسەی پەیوەندیکردن نەبێت واتە رای گشتی بوونی نابێت.

مەبەست لەپرۆسەی پەیوەندی بریتییە، لەهەموو جۆر وئاست یان لیڤڵەکانی پرۆسەی کۆمنیکەیشن، هەر لە پەیوەندی کەسییەوە تا دەگاتە پەیوەندی جەماوەری، کە واتە رای گشتی لە تەنهاییدا ولە پەراوێزی وگۆشەگیریدا وبە بێ بەشداریکردنی تاک لە ناو گرووپەکاندا درووست نابێت. جا ئەمە چی لەڕووی ئاڵوگۆڕکردنی بیروڕا بێت سەبارەت بە کێشە وگرفت وروداو وپرسەکان، یان لەڕووی بەدەستهێنای زانیارییەوە بێت، سەبارەت بەو بابەتانەی پەیوەستن بە بەرژەوەندی هاوبەشی کۆمەڵە وگرووپەکانەوە.

پسپۆڕان لە بواری راگەیاندن لەڕێگەی تیۆر وتوێژینەوەکانی تایبەت بە بواری میدیا، بەردەوام جەخت لەسەر کاریگەری ئامرازەکانی راگەیاندن دەکەنەوە لەسەر وەرگر ورای گشتی. ئەگەرچی تیۆرە میدیاییەکان باس لە کاریگەری جۆراوجۆری ئەم ئامرازانە دەکەن، کە دەکرێت راستەوخۆ بێت یان ناراستەوخۆ، بەهێز بێت یان سنووردار یان مامناوەند یان دور مەودا، لەدەرەنجامدا کاریگەرییەکە بوونی هەیە لەسەر رای گشتی.

ئەمە وێڕای کاریگەری سیستەمەکانی حوکمڕانی لەسەر کاری ئامرازەکانی راگەیاندن و لە سەر رای گشتی بە گوێرەی سیستەمی پەیڕەوکراو کە دەسەڵاتدارییە یان لیبراڵ یان سۆشیالیستی وهتد..... دەگۆڕێت. رای گشتی ئاڕاستەکراو بەرهەم دەهێنێ. کە پێگەیەکی گرنگی هەیە لەبیرکردنەوەی دەسەڵاتی سیاسیدا، یان خاوەنی ئەم ئامرازانە.

نعوم چۆمسکی نوسەری ئەمریکی لە کتێبێکیدا بە ناونیشانی کۆنترۆڵکردی راگەیاندن، باس لە رۆڵ وکاریگەری و توانای میدیا دەکات، لەوەی کە ببێت بە ئامرازێکی کاریگەر لەسەر جەماوەر، بەچەشنێک بیر وهۆشیان داگیر بکات، لەڕێگەی پڕۆپاگاندە وبانگەشە وئاڕاستەکردنی پەیامەکان بەشێوەیەکی بەرنامە بۆ دارێژراو ورێکخراو وئامانجدار.

میدیای ئاڕاستەکراو وا لە جەماوەر دەکات کە تەنها وەرگر بێت وبیر لە هیچ نەکاتەوە، ئەمە وادەکات لە ئەنجامی وەرگرتنی پەیامەکانەوە تەنانەت بیرکردنەوە و رەفتاریشیان سەبارەت بەو بابەتانە بگۆڕێت کە پێشتر لە گەڵیان دژ بوو نەک بە تەنها هاوڕا نەبوو. دروستکردنی کاریگەری لەسەر رای گشتی ئامانجێکی سەرەکی وتەوەرێکی بنەڕەتییە بۆ هەر چالاکییەکی میدیایی، چ لەسەر ئاستی کۆمەڵایەتی بێت یان،

ڕۆشنبیری وسیاسی بەتایبەت بۆ خاوەن دەزگاکانی میدیا کە لە پشت پەیامەکانیانەوە ئەجیندای تایبەت پەیڕەوو دەکەن. لەم کتێبەدا تیشکی دەخەینە سەر. جا ئەمە چ لە بواری میدیای نوێ بێت یان میدیای کلاسیکی.

ئەگەر ڕۆڵ وئەرکی میدیا لە سەردەمی پێش ئینتەرنێت بریتی بووبێت، لە گەیاندنی هەواڵ وزانیاری وهەوڵدان بۆ پێکهێنانی ئاراستەکانی جەماوەر یان گۆڕینی، لەڕێگەی ئامرازە باوەکانەوە پرۆسەیەکی تاک لایەنە بووە، کە تێیدا جەماوەری وەرگر ، بینەر، بیسەر، خوێنەر تەنها وەرگری پەیامەکان بوون و نەیان توانیوە بەشداربن لە دەربڕینی راو بۆچونیان سەبارەت بە پرس و بابەتە جۆراوجۆرەکان، ئەمڕۆ لەگەڵ دەرکەوتنی میدیای نوێ هاوکێشەکە پێچەوانە بوەتەوە، وەرگر دەتوانێت ڕۆڵی کاراو کاریگەر ببینێت، لەهەمان کاتدا هەم نێرەر وهەم وەرگری پەیامەکان بێت، ئەمەش پێی دەگوترێت پەیوەندی دوو لایەنە.

تەکنەلۆژیای نوێ وایکرد دەرفەت بۆ بەکاربەر بڕەخسێت کە لەڕێگەی میدیای نوێوە لیقڵە جیاوازەکانی پرۆسەی کۆمنیکەشن لەیەک کاتدا پەیڕەو بکات، بەکاربەر دەتوانێت لەڕێگەی یەکێک لە لاپەڕەکانی سۆشیاڵ میدیادا پەیوەندی کەسی، پەیوەندی بە گرووپ وبڵاوکردنەوەی پەیامەکان ئەنجام بدات لە گەڵ بەکاربەرانی تۆڕەکە.

ئەم فەزایە دەرفەتی لەپێش بەکاربەران رەخساند، بە ئازادی گوزارشت لە راو بۆچوونی خۆیان بکەن لەهەمبەر پرسە هەنوکەییەکان، بەچەشنێک رۆژانە تێبینی ئەوە دەکەین کەچۆن رای گشتی ئەلیکترۆنی لەبارەی پرس و بابەتە جیاوازەکانەوە دروست دەبێت وهەندێ جار کاریگەری لەسەر بڕیاری سیاسی و دەسەڵات دروست دەکات، بەچەشنێک لایەنی پەیوەندیدار ناچاردەکات بڕیارەکانی بگۆڕێت.

بەشی یەکەم
مێژووی سەرهەڵدانی رای گشتی
چەمك پێناسەی رای گشتی
رای گشتی وئەو چەمکانەی لێی نزیکن
رای گشتی و ئاراستەکان
پرۆسەی پێکهێنانی رای گشتی
قۆناغەکانی دروستبوونی رای گشتی
ئەو فاکتەرانەی کاریگەرن لە پێکهێنانی رای گشتی.
گرنگی رای گشتی.
تایبەتمەندییەکانی رای گشتی.

بەشی دووەم

جۆرەکانی رای گشتی.
رواڵەتەکانی رای گشتی.
هۆشیاری ورای گشتی.
شێوازەکانی گۆڕینی رای گشتی.
چاودێریکردن وشێوەکانی.

کاریگەریی چاودێری لەسەر رای گشتی.
گرنگی پێوانە کردن وشێوازەکانی پێوانە کردنی رای گشتی.
جۆر **و**ئامرازەکان لە توێژینەوەکانی رای گشتی.
رای گشتی جیهانی.

بەشی سێیەم
رای گشتی وپرۆسەی پەیوەندی گەیاندن
میدیا و رای گشتی
بەشی چوارەم
رای گشتی ئەلیکترۆنی ودەرکەوتەکانی
بەشی پێنجەم
چەواشەکردنی میدیایی

مێژووی سەرهەڵدانی رای گشتی

پسپۆڕەکانی بواری میدیا پێیانوایە کە دیاردەی (رای گشتی وراگەیاندن) دوو دیاردەی کۆمەڵایەتیین. رەگ وریشەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەرهەڵدانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی، ودروستبوونی دامەزراوە جیاجیاکان لەو کۆمەڵگایانە وێڕای ئەوەی لەسەرەتادا گرنگیدان بەم بەم بوارانە سنوردار بووە، لەگەڵ ئەوەشدا بووەتە رێخۆشکەر بۆ ئەو گەشەسەندنەی بەدرێژایی وتێپەڕبوونی کات بەرهەم هاتووە.
(عامر حسن فیاض، 2011) لە کتێبیەکەی بەناونیشانی "رای گشتی" ئەوە دەخاتە روو، کە رای گشتی لە سێ روانگە وگۆشەوە بەدواداچونی بۆدەکرێت، لە روانگەی مێژوییەوە لە روانگەی بوونی وەکوو دیاردە، لە روانگەی بوونی وەک زاراوە، لە روانگەی بوونی وەک بابەتێکی زانستی.
رای گشتی لە روانگەی بوونییەوە وەکو دیاردە:
رای گشتی وەکو دیاردە هەر لەسەرەتای دروستبوونی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتییەوە پێویستییەکی گرنگی جەماوەر بووە بۆ گفتوگۆ کردن لەسەر بابەت ومەسەلە گشتییەکان، هەندێك لە نەتەوەکان بەمجۆرە ناویان ناوە:

- لای چینییەکان بە دەنگی گەل ناوبراوە.

- یۆنانییەکان بە رای ئازادیخوازان، رای زۆرینە، زۆربە، گوزارشتییان لێکردووە.

- لەسەردەمی ئیمپراتۆرییەتی رۆمەکاندا: گروپێك هەبوون گرنگیان بە رای گشتی دەدا، ناوی خۆیان نابوو (هەواڵگرانی دەنگوباس)، بۆ ئەومەبەستە دەزگای تایبەتییان دامەزراندبوو، کۆمەڵێک لە فەرمانبەران دانرابوون بۆ راپەڕاندنی کارەکان وبڵاوکراوەی تایبەتیان دەردەکرد سەبارەت بە هەڵسوکەوت لەگەڵ رای گشتی، لەو کاتەدا زاراوەی (رێکەوتنی گشتی، هەستی دەستەجەمعی) بەکاردەهات.

- لەسەردەمی ئیسلامدا ئەنجومەنێک هەبووە بەناوی شورا لەڕێگەیەوە ئاڵوگۆڕی بیروڕا دەکرا.

رای گشتی لە روانگەی بوونییەوە وەك زاراوە:

رای گشتی وەك زاراوە بۆ یەکەمجار لەسەدەی 18 سەری هەڵدا، لەماوەی شۆڕشی فەرەنسا، لەزاری وەزیری دارایی (جاك نیکیەر)، لەسەردەمی حوکمڕانی لویسی شانزەهەم دا.

کاتێ وڵات پێویستی بەوەرگرتنی قەرز بوو لەسەرمایەدارە گەورەکان، ئەم وەزیرە بەپێویستی زانی کە ناوی ئەوانە بۆ رای گشتی ئاشکرا بکرێت.

ئەمە بەو مانایە نایەت کە پێشتر رای گشتی بوونی نەبووە، لەگەڵ سەرهەڵدانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا ئەم دیاردەیە هەبووە بەناوی جیاوازەوە، لەوانەش: (رای زۆرینە، رای جەماوەر، رای هەمووان، دەنگی گەل، رێکەوتنی گشتی، مەبەست و ویستی گشتی و....هتد). هەر وەک لەسەرەوە ئاماژەمان بۆ کرد.

پاش ئەوەی رای گشتی وەك زاراوە کەوتە ناو فەرهەنگی کۆمەڵایەتییەوە، لەم نێوەندەدا رۆژنامە وبڵاوکراوەکان رۆڵیکی گرنگیان بینی.

(جێرمی بنتام -Jermy Bentham) جەخت لەسەر گرنگی رای گشتی دەکاتەوە ورۆڵی ناوازە دەدات بەرۆژنامەگەری لە دروستکردنی رای گشتی، رای گشتی بە ئامرازی رێکخستنی کۆمەڵایەتی دادەنێت ودەیکاتە قەڵغانی ئاشتی لەدژی زۆرداری، دەیبەستێتەوە بە دیموکراسییەتەوە وپێیوایە دیموکراسی بەبێ رای گشتی نابێت.

دواتر رای گشتی وەك بابەتێکی زانستی خرایە بەر باس ولێکۆڵینەوە. سەبارەت بە رای گشتی لەڕووی تیۆرییەوە، لەرۆژاوا سەرەتای گرنگیدان بەم چەمکە دەگەڕێتەوە بۆ بەرهەمەکانی ماکیاڤیلی وهوبس وتمپڵ

ودواتریش رۆسۆ، لەڕوی پراکتیکیشەوە بەهۆی شۆڕشی پیشەسازی وگەشەکردنی ئابووری وزۆربوونی داهێنانەکانی مرۆڤایەتی، بەهۆی شەپۆلی ڕێنیسانس لەئەوروپا، سیستمی بەڕێوەبردن وئاستی هۆشیاری خەڵک وهاتنە مەیدانی ئایدۆلۆژیا بەشێوەیەکی بەرچاو پەرەی سەند زۆربەی سیستمەکانی بەڕێوەبردن بەرەو دیموکراسی وکۆمەڵگەی مەدەنی هەنگاویان نا، لەئەنجامدا زانینی (رای گشتی) بوو بەپێداویستییەکی ئەو جۆرە سیستمانە، تاکو لەو ڕێگەیەوە بەرنامەی کارەکانیان داڕێژن وخۆیان لە هەڵە وکەموکوڕییەکان دوربخەنەوە. پاشان دەستکرا بە گرنگیدان بە رای گشتی لەڕوی زانستییەوە وهەوڵەکان بەنوسینی کتێب خرانە گەڕ.

(جۆرج کورنویل لویس) ساڵی 1840 یەکەم کتێبی لەبارەی رای گشتییەوە بەناونیشانی (وجهە نظر حول تاثیر السلطة فی قضایا الرای العام) (تێڕوانینێک لەبارەی کاریگەری دەسەڵات لە سەر رای گشتی).

ساڵی 1846 (کارل فون جیرزدروف) کتێبێکی بەناوی (بیرۆکە وسروشتی رای گشتی) بڵاوکردەوە کەبەشێوازی زانستییانە باسی لە گەشەکردنی مێژویی رای گشتی وئەو پەیوەندییە دەکات کە هەیەتی بە یاسا وبەڕێوەبردنی وڵاتەوە.

سەرەتای سەدەی بیستەم ئەم چەمکە زیاتر گرنگی پێدرا، توێژینەوەی زۆری لەسەر کرا وەك زاراوە ودیاردە وبابەتی زانستی.

ساڵی 1905 (دیسای) کتێبە بەناوبانگەکەی بڵاوکردەوە بەناوی (الرای العام والقانون، رای گشتی ویاسا).

ساڵی 1908 (بیتلی) کتێبێکی بەناوی (لەبارەی پەیوەندی گروپەکانی فشار بەرای گشتی وسیاسەتی گشتییەوە) وزۆر کتێبی تریش.

لەجەنگی جیهانی یەکەمدا زۆربەی توێژینەوەکان رای گشتییان بە (پڕوپاگەندە) وە بەستبویەوە.

لەماوەی جەنگی جیهانی دووەمدا گرنگی زانستی درا بە رای گشتی، لێکۆڵینەوە لەبارەی پەیوەندی نێوان رای گشتی وجەنگی دەرونی ئەنجامدرا، لەماوەی هەردوو جەنگی جیهانیدا توێژینەوەکان گرنگیان بە کاریگەری رۆژنامەگەری ورادیۆ وسینەما لەسەر رای گشتی دا.

لەساڵی 1935 لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا پەیمانگای (گالوب) لە لایەن جۆرج گالوب دامەزرا پاشان دەستی بە وەرگرتنی راوبۆچون کرد، سەبارەت بە بابەتە بازرگانییەکان، دواتر ئەم پەیمانگایە ئەو راوەرگرتنەی گواستەوە بۆ بواری سیاسی، بەتایبەت کێشەی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمارەکانی ئەمەریکا، هەربەو هۆیەشەوە ئەم پەیمانگایە بوو بە بەشێك لە زانکۆی (برنستن) لەئەمەریکا ودواتر بویە (پەیمانگای ئەمەریکی بۆ پێوانی رای گشتی).

لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا، گرنگی زیاتر بە توێژینەوەی پەیوەندی نێوان تەلەفزیۆن ورای گشتی درا، توێژینەوە لەم چەمکە تەنیا لەناو کتێبدا قەتیس نەما، چەنئایین سەنتەر ومەڵبەندی تایبەت بەپێوانەکردنی رای گشتی دروستبوون.

چەمك وپێناسەی رای گشتی

رای گشتی دەستەواژەیەکە لە لێکدانی دوو وشەی (را – رأي)و(گشتی - عام) پێك دێت.
سەبارەت بە وشەی را چەند ناو ومانای جیاواز هەڵدەگرێ: کە دەکرێ رادەربڕین یان بڕیاردان یان بۆچوون مەیل وئارەزو یان هەڵوێست دێت.

بەڵام هەرچەندە ئەم مانا وناوانە جودابن را بریتییە لە دەرەنجام وبیرکردنەوە وبۆچونی مرۆڤ، کە دەکرێ بەشێوەیەکی ئاشکرا وراشکاوانە گوزارشتی لێبکات، یان بەشێوەیەکی پەنهان ونادیار کە ئەو دەربڕینە لە شێوە وشێوازدا بەجۆر وچەشنی جیاوازبێت. دووەمییشیان بە مانای کۆ یان بڕێکی زۆر دێت.
لە لێکدانی (را +گشتی) ئەم چەمکە دروست بووە کە بە مانای کۆی بۆچوونەکان یان بەمانای کۆی رایەکان دێت. سادەترین پێناسە بۆ رای گشتی تەنیا ئەوەیە کە بڵێین (دەنگی خەڵکە) ئەم دەنگە لەهەموو جێگەیەکدا وبەشێوەی جیاجیا لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە دەبیسترێت.
رای گشتی لەلایەن زانایانەوە پێناسەی جۆرا وجۆری بۆ کراوە لێرەدا چەند پێناسەیەک دەخەینەروو:
(محمد عبدالقادرحاتم، 1972) لە کتێبەکەی بەناونیشانی (الرأي العام كيف يقاس كيف يساس) پێناسەی رای گشتی دەکات بەوەی، کە بریتییە لەو حوکمەی گروپێك پێیدەگەن لە مەسەلەیەك کە بایەخدارە، ئەو رایەیە کە کاریگەری وپەرچەکرداری ئاڵوگۆڕکراوی لێبەرهەم دێت لە نێوان تاکەکانی گروپێکی گەورە لە خەڵک.
(ولیەم ئەلبیك) بەم شێوەیە پێناسەی رای گشتی دەکات:
رای گشتی بریتییە لە گوزارشتکردنی دەستەکانی جەماوەر لەبارەی ئەو بابەتانەی لەنێوانیاندا روودەدات یان دەخولێتەوە، کۆمەڵێ ئاراستەی زاڵە بەسەر جەماوەر، سەبارەت بە کێشەیەک گوزارشت لە رای زۆرینە دەکات. ئەلبیك وای دەبینێت کە رای گشتی لە ئەنجامی پرۆسەی گفتوگۆکردنی نێوان تاکەکان و گروپە بچوکەکانەوە دێت .(سەمیر محمد حسین، 1977)
کلورید کینگ دەڵێت: رای گشی ئەو حوکمەیە کە گروپێک یان کۆمەڵێك پێی دەگەن سەبارەت بە مەسەلەیەك کە ئیعتیباری گشتی هەیە لەئاکامی گفتوگۆی ئاشکرا.(كامل خورشيد، 2011)
لە پێناسەکانی رای گشتیدا کۆمەڵی هاوبەش پێناسەکان پێکدەهێنن وبە پایە بنەڕەتییەکانی دادەنرێن لە پرۆسەی پەیوەندی وکارلێکی نێوان تاکەکان بریتین لە:(عبدالكريم الدبيسي،2011).
- سەرهەڵدانی کێشەیەك یان مەسەلەیەکی گشتی گرنگ بۆ جەماوەر: مەسەلە وهەڵوێستێکە لەو کاتەدا بوونی دەبێت رەنگە هەموو خەڵکی رەزامەندی لەسەر دەرنەبڕن، بەڵام بابەتی گرنگی پێدانی گشتییە لەناو کۆمەڵ، بەڵکو بەرژەوەندی کەسی نییە، دەکرێت ئەو پرسە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری یان هەر پرسێکی دیکە بێت کە بەهایەکی گرنگ وخۆسەپێنی هەبێت کە پەوەست بێ بە بەرژەوەندیی وگرنگی پێدانی جەماوەر.
- بوونی جەماوەر "کۆمەڵێك" گروپێك کە گرنگی بە کێشەکە بدەن: خودی جەماوەر بواری درووستبوونی رای گشتین هەرئەوانیشن کە گرنگی بە مەسەلەکە دەدەن یان پێی کاریگەر دەبن، هۆشیارن سەبارەت بە بابەتەکان ودەرکی پێدەکەن. هەر بۆیە بارستایی وریژەی جەماوەر، پلەی رێکخستنیان ئاماژەیە بۆ گرنگی مەسەلەکە، ئەمەش کاریگەری هەیە لەسەر بڕیاربەدەستان. هەروەها دەکرێت جەماوەر تایبەتمەند بێت، بۆ نموونە: رای گشتی مامۆستایان، پزیشکان یان ئەندازیاران.
- گفتوگۆ وتوویژ دەربارەی بابەتەکە یان کێشەکە: رای گشتی لەبارەی بابەت وپرسێکەوە درووست نابێ ئەگەر گفتوگۆ نەبێ، چونکە ئەوە وتوویژە کە رای گشتی دەردەخات لەبارەی بابەتێکی زیندو وبەهادار کە پەیوەستە بەبەرژەوەندی وگرنگیپێدانی جەماوەر. لەم دۆخەدا پێی دەگوترێت رای گشتی ئاشکرا و راستگۆ. لێرەدا رێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی وئامرازەکانی راگەیاندن بەشدار دەبن لە دەربڕینی تێڕوانینیان سەبارەت بە بابەتەکە بە ئاشکرا وئازادییەکی رەها.
- تێڕوانینی زۆرینە: کاتێک مەسلەکە دەبێتە جێی بایەخی کۆمەڵێکی گەورەی خەڵکی ئەوکات گوزارشت لە رای زۆرینە دەکات، نەوەک جەماوەر بە گشتی.

- ئامانجی بەدیهێنانی بەرژەوەندی گشتی: کاتێک رای گشتی تێڕوانینێکی دیاریکراو لەخۆدەگرێت وهەڵدەبژێرێت مەبەست لەو هەڵبژاردەیە ئەوەیە کە چارەسەری نموونەیی بخاتەڕوو کە پێی وایە خزمەت بە بەدیهاتنی بەرژەوەندی گشی دەکات.
بەرژەوەندییە گشتییەکان جۆرا وجۆرن دەکرێ سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری یان رۆشنبیری بێت. بەرژەوەندییە گشتییەکان لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیکە دەگۆڕێت، لە گەلێکەوە بۆ گەلێکی تر، هەروەک چۆن جیاوازە لە نێوان شار وبگرە پارێزگایەکدا.
- کات: پێکهاتن وگۆڕینی تێروانی جەماوەر لەبارەی مەسەلە وپرسە جیاوازەکاندا، بەپێی دۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووریی باو لەمەودای کاتێکی دیاریکراودا دەگۆڕێت. ئەو ژینگە دیموکراسییەی کە لە وڵاتێکدا هەیە لەمەودایەکی زەمەنی دیاریکراو، دەبێتە هۆی دروووستبونی هەندێ بەها ئەو بەهایانە تەواو جیاوازن لەوانەی کەلە ژینگەیەکی دیکتاتۆری درووست دەبن.
- گوزارشتکردن لە رای گشتی: را گوزارشتکردنی کردەییە لە ئاراستە ودەربڕینی تێڕوانینەکان، ئەگەر گوزارشتکردن نەبێ لە رای گشتی ئەوا ناتوانین بیناسین، دواتر ناکرێ بە رای دابنێین.
دەکرێت بە چەنئاییین شێواز گوزارشت لە تێروانین بکرێت لەوانە بە، وشەکان، یان کردەوەکان، لەرێگەی گوزارشتکردنی گووتەیی یان نووسراو. وێڕای ئەو رۆڵەی سەرکردە هۆشیارەکانی را دەیگێرن، دەکرێت گوزارشتکردنی کۆتایی بەشێوەیەکی ئەرێنی بێت، ئەنجامدانی خۆپیشاندان، رێپێوان، مانگرتن، یان بە شێوازی نەرێنی بێت، بایکۆتکردنی کڕینی بەرهەمەکان.
- گاریگەری رای گشتی: مەبەست لەوەیە ئەو رایانە کاریگەرییان هەبێت، یان ئەو رایانەی پێی گەیشتون کاریگەری پراکتیزە بکات، لەسەر رفتاری تاکەکان، یان لە سەر سیاسەتە گشتییەکانی وڵات وبڕیار بەدەستان بەمەبەستی گونجان وسازان بەشێوەیەکی بەرچاو.

رای گشتی وئەو چەمکانەی لێی نزیکن " را " گشتی "بڕیار " ئاڕاستە "رەفتار" ئاپۆڕا " و"گشتی"

بۆ تێگەیشتن لەم چەمکانە ئەم سەرچاوانە دەخەینەڕوو " ناهد رمزی، 1991: الرأي العام وسايكولوجية السياسـة، عبدالكريم الدبيسي الرأي العام عوامل تكوينه وطرق قياسه2011، جمال مجاهد، 2001: الرأي العام وطرق قياسه"
را: بەواتای بۆچوونی تاك دێت لەبارەی بابەتێکی دیاریکراو کە بە زمان گوزارشتی لێدەکات لە ودۆخی جیاوازدا دەگۆڕێت، ودابەش دەبێت بۆ(رای کەسی -رای تایبەت - رای گشتی)
جیاوازی نێوان چەمکی را وچەمکەکانی "بڕیار " ئاڕاستە "رەفتار" گشت وئاپۆڕا و جەماوەر.
(هربێرت بلۆمەر) پێی وایە گشتی خەڵك یان گشت ئاماژەیە بۆ کۆمەڵێك لە تاکەکان، کە کێشە یان دۆزێك رویان تێدەکات، ودابەش دەبن لە بیروبۆچوونیان سەبارەت بە چۆنییەتی روبەڕوبونەوەی ئەو کێشەیە، لەبارەیەوە گفتوگۆ ودانوستاندن لەگەڵ یەکتر دەکەن.
(بلومەر) دەڵێت: گفتوگۆ لەسەر کێشەکە هۆی سەرەکی دروستبوونی گشتە، بوونی ئەم کێشەیە یان ئەم روداوە وا لەخەڵك دەکات بەشێوەیەك هەڵسوکەوت بکەن، بێئەوەی گوێ بدەنە دابونەریت وپێوەرەکان، بۆیە (تاك) لەناو (گشت) دا هیچ رۆڵ وپلە وپایەکی دیاریکراوی نییە، جگە لە رادەربڕین وئاشکراکردنی ئاراستەکەی.
"گۆستاف لوبون" زانای کۆمەڵناسی فەرەنسی باس لە هەڵسوکەوت وهەست وسۆز وبیروڕای تاك لە ناو ئاپۆڕا دەخاتەڕوو، دەڵێت: سێ هۆکاری سەرەکی هەن بۆ دروست بوونی کۆ رەفتار (رەفتاری بەکۆمەڵ)
تاك لە ناو ئاپۆڕدا دەسبەرداری پێوەرە شارستانییەکان دەبێت ولەسەر بنەمای غەریزە رەفتاردەکات.

هەست وسۆز ورەفتارەكان زۆر بە خێرایی لەڕێگای لاساییكردنەوە بەشێوەیەكی هەڕەمەكی بڵاودەبێتەوە.
كەسایەتی هۆشیارانەی تاك لەژێر كاریگەری ئاپۆڕادا دەشاردرێتەوە وتاك دور لە هۆشیاری ڕەفتار دەكات، وەك كەسێك دووچاری نوستنی موگناتیسی(Hypnosis) كرا بێت، هەر ئەوەشە تاك رەفتاری وادەكات كە ئەنجامەكانی مەترسیدارن. تاكەكان هەموو وەكو یەك هەڵدەچن، وەك یەك بیردەكەنەوە، وەكو یەكیش رەفتار دەكەن، بەڕادەیەک كە لایەنی عەقڵی تاك دەگۆڕێ بۆ عەقڵی بەكۆمەڵ.
بلۆمەر چوار جۆر ئاپۆڕا دەخاتە روو:
- ئاپۆڕای تێپەڕ: ئەو ئاپۆڕایە كە بەڕێكەوت درووست دەبێ، وەكو خڕبوونەوەی تاكەكان لەكاتی ڕووداوێكی دیاریكراو، وەكو پێكدادانی دوو ئۆتۆمبێل كۆمەڵێک كۆدەبنەوە بە بێ بەرنامەڕێژی بۆ ئەو كۆبونەوەیە.
- ئاپۆڕای ڕێكخراو: بریتییە لەو ئاپۆڕایەی كە لە بۆنەیەكی دیاریكراو كۆدەبنەوە، وەكوو یاری تۆپی پێ یان تەماشاكردنی فیلم لە سینەما یان كۆنسێرت.
- ئاپۆڕای چالاك: جۆرێكە لەو ئاپۆڕایەی، كۆمەڵێک لەئەنجامی خۆپیشاندان و ڕاپەڕینە جەماوەرییەكاندا كۆدەبنەوە، ئەوی لەم جۆرە تێبینی دەكرێت ئەوەیە كە رەفتاری بەشداربووان زۆر هەڵچوو وتوندە، پەرۆشی وهەڵچوونی پێوە دیارە بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەی لە پێناویدا كۆبوونەتەوە، ورەفتاری هاوبەش دەنوێنن كە بریتییە لە (كۆڕەفتار).
ئاپۆڕای نمایشی: بریتییە لەو ئاپۆڕایەی كە تێیدا تاكەكان پێكەوە بەشدارن لە ئەنجامدانی ڕێوڕەسمی هاوبەش جا چی ئاینی بێت یان كەلتووری، كە لە شێوەی جوڵە گوزارشتی لێدەكرێت بۆ نمونە نوێژی بەكۆمەڵ.
"پارك "وای دەبینێ كە: (ئاپۆڕا - حەشد) و(گشت – گشتی) هەردووك هاوشێوەن لە بنەمایەكی سەرەكی، ئەویش ئەوەیە هەریەک لەوان میكانزمی خۆگونجاندنی كۆمەڵایەتی وگۆڕانكارین، واتە فۆرمگەلێكی كۆمەڵایەتی تێپەڕ وكاتین، گرووپە كۆمەڵایەتییەكان لەڕێگەیەوە دەگوازرێتەوە بۆ ڕێكخستنە نوێكان.
(ئاپۆڕا - حەشد) و(گشت – گشتی) جۆرێك لەهێز وخۆسەپاندنی بەكۆمەڵ یان ئیرادەی گشتی تێیدا بە سەر تاكەكانیدا زاڵە. بەڵام ئاپۆڕا زیاتر یەكەیەكی عاتفی وسۆزدار وهەڵچووە، كەچی گشت یان گشتی بە دژایەتی ومشتومڕ وگفتوگۆی عەقڵانی دەناسرێتەوە. تاك لەڕێگەی عاتیفە وهەستەوە دەچێتە ناو ئاپۆڕا، بەڵام لەگشتیدا پێویستە بیركردنەوە ولێكدانەوەی عەقڵانی هەبێت لەگەڵ كەسانی دیكە.
جەماوەر: مەبەست لێی كۆمەڵێكی گەورەی خەڵكە كە زۆر هەمەجۆرن، لە رووی بونیاد وپێكهاتەوە نادیارن. بەهۆی كات وپانتاییەوە دروست نابن، تاكەكانی یەكتر ناناسن وڕووبەڕوی یەكتر نابنەوە، واتە تاكەكانی جەماوەر پێكەوە كۆنابنەوە وپرۆسەی پەیوەندی وكارلێكی كۆمەڵایەتی لە نێوانیاندا لاوازە، تاكەكانی لەهەموو چینێكی كۆمەڵایەتی پێكدێت، جەماوەر لە ئاپۆڕا وگشت پەرتەوازتر وبەربڵاوترە.
تاكەكانی جەماوەرلە ئەنجامی فۆكەسكردن وئاگایی هاوبەشەوە لە پێناو بەدیهێنانی پێداویستییە كەسایەتییەكانیان. لەژێر ئاراستەكردنی هیچ ئیرادەیەكی بەكۆمەڵ كار ناكەن، بەڵكو بە شێوەیەكی سەربەخۆیانە هەڵسوكەوت دەكەن، لای جەماوەر سۆز وهەستی هاوبەش نییە وەك ئەوەی لە ئاپۆڕا تێبینی دەكرێت، مشتومڕ وگفتوگۆش نییە وەك ئەوەی لەگشتی بوونی هەیە، "بلۆمەر" وای دەبینێ كە گشتی لەدۆخێكی زۆر وروژێنەرری هەست وسۆزدا دەبێتە ئاپۆڕا، ئەوەی هەموویان وەك یەك لێدەكات، سۆز وهەستی گشتییە، نەك ڕای گشتی.

بڕیار: بەوە پێناسە دەکرێت کە بریتییە لە هەڵبژاردن لە نێوان کۆمەڵێک ئەڵتەرناتیڤی پێشنیار کراو بۆ چارەسەرکردنی کێشەیەك، یان قەیرانێک یان بەڕێکردنی کارێکی دیاریکراو، یان ڕایەکە پێشتر بەوردی لایەنە ئەرێنی ونەرێنییەکانی لێکدراوەتەوە.
بەڵام هەرچی رەفتارە: بریتییە لە هەڵسوکەوت وجوڵە کە تاك ئەنجامی دەدات، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دەربڕینی ئاڕاستەکەی.
کەواتە رەفتار بریتییە: لە ئاشکراکردنی را وئاڕاستەی تاك، بەپێی توێژینەوەکان وادەردەکەوێت مەرج نییە ئەو رایانەی ئاشکران ئاڕاستەی راستەقینە بن، چونکە ئاڕاستەی راستەقینە تەنها راستەقینەوە دەردەکەوێت. (احمد شاهین، 2010)

رای گشتی وئاڕاستە

بۆ باسکردن لە بابەتی ئاڕاستە زۆر نووسین هەن، لێرەدا پشت بە کتێبەکەی (احمد شاهین) دەبەستین بەناوی (الاعلام الرأي العام) (احمد شاهین،2010: الاعلام الرأي العام)
ئاڕاستە " Attitude " لە تێڕوانینی (ئەلبۆرت) بریتییە لە دۆخێکی ئامادەگی ئاوەز یان دەمارگیری، لەڕێگەی ئەزموونی کەسەکەوە رێکدەخرێت، کاردەکات بۆ ئاڕاستەکردن و وەڵامدانەوەی تاك، سەبارەت بە هەموو ئەو بابەت و هەڵوێستانەی پەیوەستە بەو ئامادەگیەوە.
دەکرێت پێکهاتە بنەڕەتییەکانی ئاڕاستەکان لەم خاڵانەدا چڕبکەینەوە:
-پێکهاتەی ئەقڵی زانین: ئەمەش هەموو ئەو تێگەیشتن ودرککردن وبیر وباوەڕانە دەگرێتەوە کە تاك هەیەتی سەبارەت بە بابەتی ئاڕاستەکە.
- پێکهاتەی سۆز: دەرکەوتنی ئەم پێکهاتەیە پەیوەستە بە هەست وسۆز وئارەزووەکانی تاکەوە بەرامبەر بابەتێک، بە رق لێبوونەوە بێت یان خۆشویستن، یاخود بە بەشێوەیەکی ئەرێنی بێت یان نەرێنی.
- پێکهاتەی رەفتاری: پێکهاتەی رەفتاری بۆ ئاڕاستەکان بەشێوەیەک لە شێوەکان لەمەودای وەڵامدانەوەی کردەیی بۆ بابەتەکە روون دەبێتەوە، واتا لە کاتێکدا تاک بیروبۆچونی نەرێنی هەبێت سەبارەت بە ئەندامانی گرووپێک لە گرووپەکان، لە ئەنجامی بۆچونەکانی لێیان دور دەکەوێتەوە لەو گروپە بە مەبەستی سزادانیان. بەپێچەوانەشەوە ئەگەر تاک بیروبۆچونی ئەرێنی سەبارەت بە ئەندامانی گرووپێک هەبێت، ئەوە ئامادە دەبێت بۆ هاوکاریکردن وکارکردن لەگەڵیاندا.
گۆڕینی ئاڕاستەکان
رەوتی بەردەوامی ژیان وادەکات مرۆڤ بەپێی پێداویستییەکانی گۆڕانکاری بەسەردا بێت، جا ئەمە چ لەڕوی پێداویستی خودی تاک بێت یان پێداویستی کۆمەڵگە، هەر بۆیە پێداویستییەکان هۆکارێکی سەرەکین لە هۆکارەکانی گۆڕینی ئاڕاستەکان.
بەمەبەستی گۆڕینی ئاڕاستەکان توێژینەوەکان گەیشتنە ئەو ئەنجامەی کە بەکارهێنانی رێگاکانی وانە وتنەوە وگفتوگۆی لۆژیکی سودێکی ئەوتۆی نییە بۆ گۆڕینی ئاڕاستەکان.
توێژینەوەکان گەیشتنە ئەوەی کە سێ گروپ لە هۆکار هەن کە دەکرێت کاربکەنە سەر گۆڕینی ئاڕاستەکان ئەوانەش برتیین لە:

- تایبەتمەندییەکانی تاک: مەبەست لێی تایبەتمەندییەکانی کەسی بەئامانجکراوە، کە وەرگری پەیامە، بۆئەوەی بتوانی ئاڕاستەی تاک بگۆڕیت، پێویستە شارەزابیت لە ئاستی زانین وتوانای بیرکردنەوەی لە بارەی ئەو پرسیارەی ئاڕاستەی دەکەیت، پاشان هەوڵ بۆ باوەڕپێهێنانی دەدرێت بە یەکێک لە شێوازەکانی باوەڕپێهێنان کە بریتیین لە.

رێرەوی ناوەندی باوەڕپێهێنان ئەم رەوتە فۆکەس دەکاتە سەر گفتوگۆی لۆژیکی قوڵ سەبارەت بەو بابەتەی دەتەوی کاری لەسەر بکەی بەمەبەستی پێکهێنانی ئاڕاستەکان.
رێرەوی سەتحی یان رێرەوی رووکەشی باوەڕپێهێنان فۆکەس دەکاتە سەر روکەشی پەیامەکە، وەکو رادەی سەرنجراکێشان لە خستنەڕوی پەیامەکە وجەختکردنەوەی پەیامنێر بە مەبەستی چەسپاندنی، ئەمە لە کاتێکدا کە وەرگر توانای قوڵبونەوەی نییە لە مەسەلەکە، بەهۆکاری لاوازی توانای یان بیرکردنەوە، یان کەمی شارەزایی لەو بوارە.
تایبەتمەندییەکانی پەیامی ئاڕاستەکراو
تایبەتمەندییەکانی پەیام نێر"نێرەر"
تایبەتمەندییەکانی تاک:
- تایبەتمەندییەکانی پەیامی ئاڕاستەکراو (ئاڕاستەی نوێ):
-هاوسەنگی: مەبەست لێی خستنەڕووی خاڵە بەهێز ولاوازەکانی ئەو پەیامەیە کە دەریدەبڕێت، بە مەبەستی گەرەنتیکردنی گۆڕینی ئاڕاستەکانیان بەئاسانی.
- دوبارەکردنەوە: لێرەدا مەبەست لە دوبارەکردنەوەی هاوسەنگە بۆ ئەو پەیامەی ئاڕاستەی ئەو کەسە دەکرێت کە بە ئامانجکراوە بۆ گۆڕینی ئاڕاستەکانی، دوبارەکردنەوە دەرەنجامی ئەرێنی دەبێت، بەشێوەک نەبێتە هۆی بێزارکردن، چونکە روبەڕوبوونەوەی تاکەکان بۆ پەیامە وروژێنەرەکان پەیوەستبوونیان زیاد دەکات.

تایبەتمەندییەکانی نێرەری پەیام

نێرەر رۆڵی کارای هەیە لە کارکردنە سەر تاک (وەرگر) ی پەیام، ئەم کاریگەرییەش بۆ گۆڕینی ئاڕاستەکانی لەڕێگەی دوو خاڵی سەرەکییەوە دەردەکەوێت کە بریتیین لە:

- بوونی متمانە:

ئامادەگی تاک زیاتر دەبێ بۆ گۆڕینی ئاڕاستەکانی، ئەگەر باوەڕی بە نێرەری پەیامەکە هەبێت.

- خۆشەویستی:

رەنگە تاک ئاڕاستەکانی، بگۆڕێت ئەگەر کەسێکی خۆشەویست پەیامەکەی ئاڕاستە بکات.
پێوانەکردنی ئاڕاستەکان لە رای گشتیدا لەڕێگەی میتۆدی چەندایەتی وجۆرایەتییەوە ئەنجام دەدرێت.

قۆناغەکانی دروستبوونی رای گشتی

بۆ خستنەرووی قۆناغەکانی دروستبوونی رای گشتی سەرچاوەکان پۆلێنکردنی جیاواز دەخەنە روو(احمد شاهین) دابەشی دەکات بۆ ئەم قۆناغانەی خوارەوە.

1. قۆناغی هەستکردن ودرك کردن: سەرهەڵدانی بابەت روداو یان کێشەکان هەستکردن ودرك کردن بەکێشە ومەسەلەکان، واتە پێویستە بابەتەکە جێی بایەخی گشتی بێت، گرنگ بێت بەلای جەماوەرەوە.
2. قۆناغی رای تاکە کەسی: لێرەدە تاك را خۆی دەربرێت کە گوزارشت لە ئاڕاستەکانی دەکات سەبارەت بە ئاگادارکردنەوە وکارتێکەرەکان
3. قۆناغی ململانێی رای تاك لەگەڵ رای بەکۆمەڵ " گرووپ". وتووێژ ومشتومڕ لەبارەی کێشەکە: لێرەدا گفتوگۆ وسەرنج وتێبینی لەبارەی کێشەکە دەخرێتە روو.

4. قۆناغی گۆڕینی رای تاک بۆ رای بەکۆمەڵ: خستنەرووی پێشنیاری جیاواز بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە. لەم قۆناغە بیروبۆچونەکان لێك نزیك دەبنەوە بەمەبەستی گەیشتن بە رێکەوتنی بەکۆمەڵ وچارەسەر، لەم قۆناغەدا رای گشتی گەڵاڵە دەبێت لەلایەن ئەندامان وتاك وگروپەکان.

5. قۆناغی رێکەوتنی بەکۆمەڵ لەئەنجامی نزیکبونەوەی را وبۆچون وپێشنیارەکان کە لەلایەن بەشداربووان مشتوومڕی لەسەر دەکرێت ورای بەکۆمەڵ دروست دەبێ.

6. رەفتاری بەکۆمەڵ یان رەفتاری جەماوەری: رای گشتی زۆرجار رەفتاری لێدەکەوێتەوە بەمەبەستی دروستکردنی فشار یان خستنەرووی پێشنیار بۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان.

7. رای گشتی لە دەرەنجامی چەنئایین پاڵنەرەوە دروست دەبێت کە لە بنەڕەتدا هەمان پاڵنەرەکانی دروستبوونی رای تاکن، تاکیش رای لەدوای تواندنەوەی ئەو رەگەزانەی سۆز وبیر وبۆچوونەکانی دەخولْقێنێت دروست دەبێت، لە بەیەك گەیشتنی هاوولاتییان رای گشتی دروست دەبێت، ئەویش بەهۆی پرۆسەی پەیوەندی وەك ئاخاوتنی ڕاستەوخۆ یان روبەڕوبوونەوەی ئامرازە جۆرا وجۆرەکانی گەیاندن و لەڕێی چاپەمەنییەکانەوە (رۆژنامە، گۆڤار، هتد) یاخود لەڕێی رادیۆ وتەلەفزیۆن وفیلم وشتی تر، ئەنجامی گفتوگۆ وبەدواداچوون ولێکۆڵینەوە لەگەڵ لەبەرچاوگرتن وهەڵسەنگاندنی بیروڕا پێچەوانەکان لە کۆتاییدا رێکەوتنێکی هاوبەش بەئاکام دێنن لەسەر شتەکان. ناکرێت رۆڵی پرۆسەی پەیوەندیکردن وئامرازەکانی راگەیاندن فەراموش بکەین کە رۆڵی کارا وکاریگەریان هەیە لەگواستنەوەی زانیارییەکان بۆ جەماوەر بەمەستی هوشیارکردنەوەیان لەبارەی کێشە وبابەتەکان بەشێوازی جۆرا وجۆر.

بەڵام (محي الدين عبد الحليم، 2009). لە کتێبەکەی بەناونیشانی (الرأي العام) ئەم پۆلێنکردنە دەخاتەرو.

سەر هەڵدانی بابەت، یان کێشە ورواداو

هەستکردن بەکێشەکە: هەستکردن و درك کردن بەکێشە ومەسەلەکان، واتە پێویستە جێی بایەخی گشتی بن، گرنگ بن بەلای جەماوەرەوە .

وتووێژ ومشتومڕ لەبارەی کێشەکە: لێرەدا گفتوگۆ و سەرنج وتێبینی لەبارەی کیشەکە دەخرێتە روو.

خستنەرووی پێشنیاری جیاواز بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە.

پاشان ململانێی رایەکان دروست دەبێ ، گەڵاڵەبوونی رای گشتی لەم قۆناغەدا رای گشتی گەڵاڵە دەبێت لەلایەن ئەندامان وتاك وگروپەکان.

لەم قۆناغە بیرو بۆچونەکان لێك نزیك دەبنەوە بەمەبەستی گەیشتن بە رێکەوتنی بەکۆمەڵ و چارەسەر

رێکەوتنی بەکۆمەڵ لە ئەنجامی نزیکبونەوەی راو وبۆچون وپێشنیارەکان کە لەلایەن بەشداربوان مشتوو مڕی لەسەر دەکرێت ورای بەکۆمەڵ دروست دەبێ.

رەفتاری بەکۆمەڵ یان جەماوەری: رای گشتی زۆر جار رەفتاری لێدەکەوێتەوە بە مەبەستی دروستکردنی فشار یان خستنەرووی پێشنیار بۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان

ئەو فاکتەرانەی کاریگەرن لە پێکهێنانی رای گشتی:

سەرچاوەکان لەگۆشە نیگای جۆراوجۆرەوە ئەو فاکتەرانە دەخەنەروو کە کاردەکەنە سەر دروستبوون یان پێکهێنانی رای گشتی، بۆیە لێرەدا کۆی ئەو فاکتەرانە ریز دەکەین، بەپشت بەستن بە چەند

سەرچاوەیەک کە لەپێشتر لەم کتێبەدا سودیان لێوەرگیراوە لەوانە (احمد شاهین، هانی الرضا و رامز عمار، 1998. صابر محمود عبدالله، 2009. محي الدين عبد الحليم، عبدالكريم الدبيسي)

کۆمەڵانی خەڵک – گروپەکان
هۆکارە فیسیۆلۆژیەکان
هۆکارە دەرونییەکان
ئـــایین
دابونەریت
خێزان
پرۆسەی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی
کلتووری رۆشنبیری
دەزگاکانی فێرکردن
ئامرازەکانی راگەیاندن
سیستمی سیاسیی
حزبە سیاسییەکان
رووداوەکان
هەستی نەتەوایەتی
سەرکردەکان
سەرکردەکانی را
هەلومەرجی ئابووریی
ژینگەی سروشتی
هەلومەرجی نێودەوڵەتی

گرنگی رای گشتی

رای گشتی گرنگی هەیە لەکایە جیاوازەکانی وەک رامیاری، ئابووری، کۆمەڵایەتی، بەهۆی کاریگەرییەوە لەسەر دەسەڵاتداران وخاوەن بڕیار وژیانی گشتی خەڵک وکۆمەڵگە. سیاسییەکان پەنا بۆ رای گشتی دەبەن وهەوڵی بەدەسهێنانی رای گشتی دەدەن بەمەبەستی پاڵپشتی وپشتیوانی لەکار وچالاکییەکانیاندا، پیاوانی دەوڵەت ودروستکەرانی بڕیار بۆ رای گشتی دەگەڕێنەوە، بەمەبەستی داڕشتنی بڕیار وئەجێندا وهێڵە سەرەکییەکانی کار وچالاکییەکانیان.

بازرگان وپیاوانی کار وبازار پشت دەبەستن بە رای گشتی بە مەبەستی چەسپاندن وزیادکردنی بەرهەم وبازار پەیداکردن بۆ کاڵا و خزمەتگوزارییەکانیان، بە مەبەستی بەدەستهێنانی زۆرترین پشک لە بازاری ئازاد کە پێشبڕکێی کاڵا وبەرهەمەکانیانی پێبکەن، بەڕەچاوکردنی پێداویستی وخواستی تاک وکۆمەڵ وبەکاربەران، لەڕێگەی زانینی را و ویستی بەکاربەران، بەمەش دەگوترێت توێژینەوەی بازار.

سەرباری جیاوازی بیروبۆچونی زانا وبیرمەندان لەسەر چەمکی رای گشتی بەڵام هەموویان کۆکن لەسەر گرنگی ئەم بابەتە لەهەموو کات وسەردەمێکدا بۆ هەموو خەڵک ئەگەر دەسەڵاتدار بن یان (جەماوەر)، هۆز ونەتەوەکان، هاوڕا ودژە راکان.

رای گشتی گرنگییەکی زۆری هەیە لەکاتی ئاشتیدا، لەکاتی جەنگیشدا ئەم گرنگیە زیاتر ئەبێت، وڵاتانی جیهان بەگشتی، هەژارو دەوڵەمەند، بەهێز وبێهێز، دیموکراسی ودیکتاتۆڕی، سەرمایەداری وسۆشیالستی، هەموو هەوڵ دەدەن بۆ زانینی رای گشتی ورۆڵی لەبەرامبەر بابەتە دیاریکراوەکان کە گرنگن بۆ بەرژەوەندی وئاسایشی وڵات، بۆیە سەرچاوەی مرۆیی ومادی تەرخان دەکەن بۆ زانینی مەودای هێزی رای گشتی وچۆنییەتی کۆنترۆڵکردن وگۆڕین وبێهێزکردنی.

بەڵام سەرباری هەستکردن بە گرنگی ئەم بابەتە، کەمینەیەکی دەسەبژێر لەخەڵک گرنگی پێدەدرێت بەشێوەی مەبەستدار ورێکخراو، کە بریتین لە دەستەبژێر وتوێژی هوشیارو بەئاگای کۆمەڵگە، وەکو سەرۆک وسەرکردە وپیاوانی سیاسی وئابووری وبازرگانی وراگەیاندن.

گرنگی رای گشتی لەڕوی سیاسییەوە (عبدالكريم الدبيسي،٢٠١١)

- رای گشتی دەبێتە هۆی هاوکاری کردنی دەسەڵات ئەگەر دەسەڵاتەکە لەگەڵ ئاراستەی خواستی خەڵکدا یەک بگرێتەوە، خزمەت بە خواستەکانیان بکات وکێشەو گرفتەکانیان چارەسەر بکات.

- رای گشتی دەبێتە هۆکاری زانینی ئاراستەی شەقام، حکومەت دەتوانێت لەو مەودایەوە سیاسەتێکی سەرکەوتوو دابڕێژێت کە گونجاو بێت لەگەڵ خواستی خەڵک ودوری بخاتەوە لە ناسەقامگیری.

- دەبێتە هۆی بەشداری پێکردنی جەماوەر کایەکانی حکومڕانیدا، لەدانان ودارشتتنی ئەو بڕیار ورێنوێنیانەی بۆ ژیانی گشتی پێویستن.

- رای گشتی هۆکاری دەرخستنی ئاستی شارستانییەتی گەلانە، لەمەودای دابونەریت وبەها باوەکان لە کۆمەڵگەدا، کە ئەوەش رەنگدانەوەی شێوازی ژیان وشارستانییەتی ئەو گەلانە نیشان دەدات.

- رای گشتی هۆکاری هەڵگیرساندنی شۆڕش وهەڵگەڕانەوەیە، لەمێژوی نوێدا چەنئایین نموونە هەن.

- رای گشتی دەبێتە هۆی بەدیهێنانی سەقامگیری، لەکاتێکدا کە شێوازەکانی پێوانەکردنی رای گشتی زانیاری دەستەبەر دەکات سەبارەت بە ئاراستەکانی رای گشتی لەمەر کێشە گرنگەکان کە رێگرە لەبەردەم بەرژەوەندی گشتی هاوولاتیان وچارەسەرکردنی پێشوەختەی ئەو کێشانەی کە دەبنە هۆی تێکدانی سەقامگیری، ئەمەش هۆکارێک دەبێت بۆ پابەندبوون وسەرکەوتنی حکومەتەکان لە جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان بەرامبەر بە جەماوەر. (عبدالكريم الدبيسي،٢٠١١)

گرنگی رای گشتی لەبواری کۆمەڵایەتیدا (كامل خورشيد،٢٠١١. محمد منير حجاب، ١٩٩٨)

- رای گشتی دەبێتە هۆی چاودێریکردنی بەها مرۆیی وبنەما وپێودانگە رەوشتییەکان.
- رای گشتی هاوکارە لە پاراستنی ورەی تاک لەکاتی نائاسایی وروداوەکاندا.
- رای گشتی کاردەکات بۆ راهێنانی مرۆڤ لەپێناو بەرژەوەندیەکانی کۆمەڵ.
- رای گشتی ئامرازێکە بۆ ئەوەی هەمیشە گوێ لەخواستی کۆمەڵگە بگیرێت.
- رای گشتی دەبێتە هۆی چاودێریکردنی پیرۆزییەکانی ناو کۆمەڵگە.
- رای گشتی ئاوێنەی رەنگدانەوەی واقعی کۆمەڵایەتییە بە ئەرێنی ونەرێنییەوە، چونکە پەیوەستە بە رەفتاری دەستەجەمعی کۆمەڵگەوە.
- رای گشتی پابەندی کۆمەڵایەتی دروست دەکات لەمەودای پابەندبوون بە سیستمە کۆمەڵایەتییەکان، کە تاک تێیدا پابەندە بە بەها وداب ونەریتە باوەکانی کۆمەڵ، ئەمەش کاردەکاتە سەر رەفتاری کۆمەڵ لەناو ژینگە کۆمەڵایەتییەکەیدا، وەک ئاین و بۆنە نیشتیمانی و نەتەوەییەکان.

تایبەتمەندییەکانی رای گشتی

بە گەرانەوە بۆ ئەم سەرچاوانە تایبەتمەندییەکانی رای گشتی روون دەکەینەوە(احمد شاهين، 2010. هيثم هادى الهيتى، 2014. هاني الرضا و رامز عمار،1998. **مەجید سالح، (2004)**

زانا وپسپۆڕانی بواری زانستە مرۆڤایەتیەکان لە گۆشەنیگای خۆیانەوە تایبەتمەندییەکانی رای گشتیان خستۆتە روو، بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین ئاماژە بەم تایبەتمەندیانە بکەین:

- گوزارشت لەحاڵەتێکی هزری یان تێڕوانینی بەکۆمەڵ (دیار یاخود نادیار) دەکات، لەبازنەی روداوێکی دیاریکراو، کە بەهۆی کاریگەرییە میدیاییە هەمە جۆرەکانەوە دروست دەبێت.
- وڵامدانەوەیە بۆ ئاگادارکەرەوە یان بۆ روداوە دیاریکراوەکان، کە زۆربەی کات رودەدەن نەك تەنها بەقسە.

تایبەتمەندی داینامیکی وستاتیکی بوونی رای گشتی ئەم تایبەتمەندیانە رێژەیین رای گشتی هەمیشەیی و بەردەوام ئەگەر بوونی هەبێت، ئەوا پەیوەستە بەرێژەی گرنگیدانی خەڵکی بە پرس و بابەت و روداو

و كێشە بەردەوامەكان بەئاستێكی بەرزی شڵەژان، كەواتە كێشە بەردەوامەكان دەبنە هۆی گرنگیدانی بەردەوام بەباتەكە.
ناكرێت باس لە رای گشتی بكرێت بەبێ پشت بەستن بە رووداو و بەردەستبوونی راستییەكان، وێڕای ئازادی گفتوگۆ ومشتومڕ لەسەر بابەتی رای گشتی، بۆ ئەوەی را راست و دروست بێت، پێویستی بە بوونی راستییەكان و ئازادی گفتوگۆیە لەسەر ئەو دۆزو كێشەیەی كە دەبێتە بابەتی رای گشتی، دور لەترس وتۆقاندن لەلایەن دەسەڵات و گروپەكانەوە، واتە رای گشتی پێویستی بە هۆشیارییەكی باش هەیەلە لایەن تاكەكانەوە.

- پاساوهێنانەوە (التبریر): بریتییە لەچارەسەركردنی شكست و داڕوخان بەپاساوێك كەلەڕوكەشدا عەقڵانییە، بەڵام هۆكارە راستەقینەكەی هەڵچونە، كۆمەڵە وگروپەكان زۆرجار پەنادەبەنە بەر جۆرێك لە خۆخەڵەتاندنی نائاگایانە لەڕێگەی تەفسیركردنی هەندێ شێوە لە بیركردنەوەو رەفتاری نالۆژیكییانە، بەجۆرێك كە لەڕوی كۆمەڵایەتی وعەقڵییەوە پەسەند بێت، بەمەبەستی شاردنەوەی ئەو راستی و هۆكارانەی لەپشت شكستەكانیانەوەیە.

ئەم جۆرە پاساوانە زیاتر لەلایەن میدیاكانی دەوڵەت وپیاوە سیاسییەكان بەكاردێت بە مەبەستی شاردنەوەی رای گشتی وخۆدزینەوە لەو بەرپرسیاریەتییەی لەسەرشانیانە سەبارەت بەو شكستەی گەل توشی دەبێت.
ئەگەرچی پاساو وەك چەمكێكی باو زیاتر رەهەندێكی نەرێنی هەیەو خوێندنەوەیەكی گومڕاكردنی بەرانبەری بۆدەكرێت لەڕێگەی بەڵگەی ناڕون ونازانستییەوە، بەڵام لێرەدا مەبەست لەپاساوێكی زانستی وعەقڵانی ولۆژیكییە، بەم شێوەیە پێویستە رەوشی بیركردنەوەی مرۆڤ لەكۆمەڵگادا پاساوێكی لۆژیكی بۆ بهێنرێتەوە كە رازی بكات ورای بگۆڕێتێ.

- گۆڕین (الابدال): گۆڕینی ئامانجێكی سەخت بە ئامانجێكی ئاسان، واتە گۆڕینی رای گشتی بەلای ئەو مەسەلانەی كە روبەڕوبوونەوەو وەرگرتنی هەڵوێست لەبارەیانەوە ئاسانە و ئاسان روبەڕویان دەبیتەوە .

كاتێک جەماوەر نیگەران دەبێت لەبابەتێک وناتوانێت گوزارشت لەهۆكارە راستەقینەكەی بكات پەنا دەباتە بەر ئەڵتەرناتیڤ.

- قەرەبووكردنەوە (التعویض): بریتییە لە قەرەبووكردنەوەی رەفتارێك بە رەفتارێكی تر كە لە ئەنجامی شكست و داڕوخانەوە رودەدات، ئەم كردارە كاتێك رودەدات، كە كێشەیەك نەتوانرێت چارەسەری بۆ بدۆزرێتەوە وپێویست بكات كە رای گشتی بەئاڕاستەی پەسەندكردنی

دەرەنجامەكانی دروست بكرێت، لەم كاتەدا حاڵەتەكە بەپێدانی زانیاری پێویست لەبارەی ئەوەوە كە ناخ ودەرونی تاكەكان ئارام بكرێتەوە وئامادە بكرێت بە رازیبوونی دەرەنجامەكان تا ئەو كاتەی هەلی گونجاوتر دێتە پێشەوە، گرنگترین سیمای ئەم تایبەتمەندییە بریتییە لە بێ هیوانەبوونی تاك لە گەیشتن بەكۆدەنگی وئامانجەكان لە ئایندەدا.

- دانەپاڵ (الاسقاط): بریتییە لە پرۆسەی دانە پاڵی كەموكورتیەكانی تاك یان گروپێک بە تاك یان گروپێكی تر، بەمەبەستی گۆڕینی ئاڕاستەی تێڕوانینی رای گشتی لەسەر رەفتار وفشارەكانی سەر ئەو گروپە بۆ گروپی دراوەپاڵ.

- التقمص ئاوێتەبوونی كەسێتی (التقمص): بریتییە لە توانەوە یان وەرگرتنی كەسایەتییەكی تر بەجۆرێک واخۆی نیشان دەدات كە بەتەواوی ئەو كەسایەتییە لەناویدا رەنگی داوەتەوە، وەرگرتنی ئاكار كەسانی تر وخۆنیشاندان وەک ئەوەی ئاكاری خۆی بێت، وەک پاڵەوانی فیلمەكان یان شانۆییەكان كە دەچنە ناو كەسایەتییەكەوە.

- ڕێکەوتن (الاتفاق): بوونی ڕێکەوتن لەنێوان تاکەکان، لەبارەی پرس وبابەتەکانەوە، هاووڵاتیان کە بەشدارن لە پرۆسەی پێکهێنانی رای گشتیدا پێویستە ڕێکەوتنێك لەنێوانیان دا هەبێت تاکو را گشتییەکە بەهێز وکاریگەرتر بێت، دەکرێت کە ئەو ڕێکەوتنە لەنێوان رێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی وگروپەکانی فشاریش دا هەبێت، ڕێکەوتن وهاوپەیمانی لە فاکتەرەکانی دروستکردنی رای گشتین، چونکە بەرژەوەندی زۆرینەی تێدا پارێزراوە و هێزو تواناکان بە یەك ئاراستە بەکاردێن.

- ئاسانکردنەوە (التبسیط): لێرەدا مەبەست ئەوەیە کە سایکۆلۆژیەتی تاك وای لێدەکات کە ئەو را وبۆچون وهەڵوێستانە قبوڵ بکات کە بەشێوەیەکی ئاسان ولە سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە پێشکەشی دەکرێت.

بەشی دووەم

جۆرەکانی رای گشتی

- **زۆرێک لە نوسەر وتوێژەرانی بواری رای گشتی لە کتێبەکانیاندا دابەشکاریان بۆ جۆرەکانی رای گشتی خستەتەروو لێرەدا لە بەر ڕۆشنایی چەند سەرچاوەیەک جۆرەکان ریزبەند دەکەین.** (حامد ربیع، 2001. محمود فهمی، 1964. زهیر الاعرجی، 1992)

یەکەم: جۆرەکانی رای گشتی لەڕوی پانتایی بڵاوبوونەوەوە، یان بە پێی پێوەری شوێن: دابەش دەبێت بۆ

ا -رای گشتی نەتەوەیی یان نیشتیمانی، ئەمەش سێ جۆر پۆڵێنکاری بۆدەکرێت:

- هاوشێوەیە – توانای پێشبینیکردنی هەیە – چارەسەری کێشەکان دەکات.

- رای گشتی ناوخۆیی یان لۆکاڵی، ئەمەش سێ جۆر پۆڵێنکاری بۆدەکرێت

- رای گشتی حیزبی - رای گشتی سەندیکایی - رای گشتی جۆرایەتی.

ب- رای گشتی هەرێمایەتی یان ئیقلیمی.

ج- رای گشتی نێودەوڵەتی.

جۆرەکانی رای گشتی لەڕوی بەردەوامی کاتیەوە

ئەم جۆرەی رای گشتی سێ جۆر لە خۆ دەگرێت کە ئەمانەی خوارەوەن:

درێژخایەن یان بەردەوام بەشێوەیەکی رێژەیی.

رای گشتی کاتی.

رای گشتی ڕۆژانە.

جۆرەکانی رای گشتی لەڕوی گوزارشکردن ودەرکەوتنەوە

-رای گشتی ئاشکرا:

-رای گشتی نهێنی:

پۆڵێنکردن لەڕوی چۆنایەتیەوە (عەفەوی – بەدەست هاتوو – لاواز – کاریگەر).

لەڕوی روونی وناڕوونییەوە (رای گشتی لێڵ – رای گشتی روون).

پێوەری کاریگەری وکارتێکردن بە هۆکارەکانی راگەیاندن (چۆنییەتی): ئەم پێوەرەش سێ جۆرە رای گشتی سەرکردە.

رای گشتی رۆشنبیر.

رای گشتی شوێنکەوتوو
بەپێی پێوەری چەندییەتی پۆلێندەکرێت بۆ:
رای زۆرینە
رای کەمینە
رای یەکگرتوو یان ئیتلافی
رای زاڵ
بەپێی پێوەری بوون ونەبوون
رای گشتی کرداری (یان واقعی)
رای گشتی پێشبینیکراو (متوقع)
پۆلێنکردن بەپێی جێگری وگۆڕان (التقسیم الحرکی)
رای گشتی ستاتیکی جێگر (رێژەیی)
رای گشتی گۆڕدراو (داینامیکی)
پۆلینکردنی بەپێی ژیری وسۆز
رای گشتی ژیر ئەم جۆرە لەئەنجامی بیرکردنەوەی هوشیارانەوە دروستدەبێ دور لە پەرچەکردار و هەڵچوون.
ئەو رای گشتی لەژێر کاریگەری سۆز دێتە ئاراوە:
رای گشتی چەواشەکار نارەسەن.

رواڵەتەکانی رای گشتی
رای گشتی بە وێنە وشێوازی جۆراوجۆر گوزارشت لەخۆی دەکات هەندێکیان ئەرێنییە، ئەوانیتر نەرێنی واتا ئیجابی وسلبی، کە دەکرێت بوترێ ئەو وێنانەن کە رای گشتی پێ دەردەکەوێ لە پاش پێکهاتنی. لەلایەن جەماوەرەوە بەکاردێت بۆ گوزارشتکردن لە تێڕوانین وئاراستەو وهەڵوێستەکانیان. سەبارەت بە مەسەلەیەک لە مەسەلەکان یان کێشەیەک لە کێشەکان کە پەیوەستە بە بەرژەوەندی یان بیروبڕوا وبەها ونەریتەکانی کۆمەڵگە. (جمال مجاهد،2001. دبیسی ٢٠١١. سعید عبد الرحمن،1983 . محمد منیر حجاب،١٩٩٨).

- رەفتار نواندن:
- رواڵەتە ئەرێنییەکانی رای گشتی بریتیین لە:
- بەکارهێنانی ئامرازەکانی پەیوەندی جەماوەری- Mass communication بەبێ بەربەست.
- بەستنی کۆڕ وکۆبونەی گشتی.
- ئەنجامدانی خۆپیشاندانی گشتی.
- شۆڕشەکان.
- بروسکە ونامەی پاڵپشتی وناڕەزایەتی.
- هەڵبژاردنی ئازاد.
- رواڵەتە نەرێنییەکانی رای گشتی بریتیین لە:
- یاخیبوونی ئاشتییانە
- بڵاوبوونەوەی نەرێنیبوون وگوێ پێنەدان واتا بێدەربەسبوون یان لامسەلایی.
- مانگرتن

هۆشیاری ورای گشتی
هۆشیاری بریتییە لەو زانین و گرینگیدانەی تاکەکانی کۆمەڵگە وئەندامانی گروپە کۆمەڵایەتییەکان هەیانە، سەبارەت بەو بابەتانەی پەیوەندییان بە کایە جیاوازەکانی ژیانەوە هەیە، لە کتێبی اصول علم

النفس(احمد عزت 1973) هۆشیاری دابەش دەكات بۆ هۆشیاری سیاسی، ئابووری، ئەخلاقی، زانستی، جەماوەری، ئەمنی، فەلسەفی، مافناسی، جوانناسی وئاینی.
(Stone.1972) بەم شێوەیە پێناسەی هۆشیاری دەكات، بریتییە لەو ئاستەی كە وروژێنەرە جیاوازەكان ئاگایی تاك بەرەو لای خۆی رادەكێشێ.
فرانسیس بیكۆن یەكەم كەس وشەی "Consciousness" لەزمانی ئینگلیزیدا بەكارهێنا. بەڵام جۆن لوک یەكەم كەس وشەی "Consciousness" بە شێوەیەكی تیۆری لە گفتوگۆ فەلسەفییەكانی بەكارهێنا. ئەو لێكدانەوەی بۆ ئاگایی وهۆشیاری لەبەر رۆشنایی ئەو دۆخە كرد وەک ئەوەی لە ئاوەزی مرۆڤدا هەیە. (اولیدروف،١٩٨٢)
لێرەدا فۆكەس دەخەینە سەر هۆشیاری سیاسی وكۆمەڵایەتی بەو پێیەی پەیوەستی زیاترە بە رای گشتی، سیاسەت رۆڵێكی گرنگ دەگێڕێ لە ژیانی تاك و گروپە كۆمەڵایەتییەكان.
میدیای ئازاد وهۆشیار هۆكارێكی گرنگە بۆ ئامادەكردنی تاكی هۆشیار، بۆیە پێویستە ئامرازەكانی راگەیاندن بە هۆشیاریەوە بابەتەكان بخەنە روو، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی نزمبوونەوەی ئاستی هۆشیاری تاك لەرێگەی پێكەشكردنی پەیام وناوەڕۆكی ئاست بەرز، شارەزایانی بواری راگەیاندن ئەم ناوەڕۆكە بە باشترین دادەنێن، چونكە بەشدار دەبێت لە بەرزكردنەوەی ئاستی چێژوەرگرتنی گشتی جەماوەری وەرگر، ودەبێتە هۆی بەرزكردنەوەی ئاستی رۆشنبیری و مۆراڵ وبەها مرۆییەكانی جەماوەر.
هۆشیاری سیاسی بە شێوەیەك لە شێوەكان هۆشیاری كۆمەڵایەتی پێكدێنێ، كە تێگەیشتنی كۆمەڵایەتی بە واتا فراوانەكەی دەگرێتەخۆ، بە تێگەیشتنی تاك لە خودی خۆی وناوەندە كۆمەڵایەتییەكەی دەوروبەریشیەوە.
لەبەرئەوەی سیاسەت بە پلەی یەكەم كردارێكی كۆمەڵایەتییە، بەم پێیەش سیستەمی سیاسی لەبنەڕەتەوە لەسەر بنەمای رێكخستنی ژیانی ئەندامانی كۆمەڵگە سەرچاوە دەگرێ، بەهۆی ئەوەی هەندێك لە نەتەوەكان نەخوێندەوارن، نەك هەر لە ئاستی رۆشنبیریان، بەڵكو هۆشیاریان بەگشتی نزمە، بەڵام تێبینی ئەوە دەكرێت، ئەوانەی لە مەیدانی سیاسی كاردەكەن چ بەهۆی پەیداكردنی شارەزایی وكارامەیی یان لەرێی وەرگرتنی پسپۆری لە زانكۆكاندا بەشێكیان هۆشیاریان پەیداكردووە.
هۆشیاری سیاسی بەو واتایە دێت كە هاوولاتییان ماف وئەركە سیاسی و ئەخلاقییەكانی خۆیان بزانن، وێڕای ئەمەش بزانن لە دەوروبەریان، چ دەگوزەرێ و رووددەدات وتوانای وێنابینییەكی گشتگیریان هەبێت بۆ دەوروبەر وەك راستییەكی گشتی.(ئەرشەد خەلیل شوانی، 2014)

ئەو ئاستەنگانەی دەبنە رێگر لە پێش هوشیاری جەماوەر بەپێی بۆچونی (محی الئایین عبدالحلیم،2009) بریتیین لە:

- **نەبوونی ژینگەی ئازاد**
- **نەبوونی هۆكارەكانی گەشەپێدانی هوشیاری جەماوەری**
- **نەزانی وهەژاری ونەخویندەواری**
- **پەخشی راستەوخۆی ئاسمانی وداگیركاری كلتووری**
- **پێشەواكانی را لەناو كۆمەڵگە**
- **كاریگەری گرووپە مەرجەعییەكان**
- **چەواشەكردنی هزری ونەبوونی ئەڵتەرناتیڤی راگەیاندن**
- **جەنگی دەروونی ئاڕاستەكراو.**

شێوازەكانی گۆڕینی رای گشتی

پرۆسەی گۆڕینی ئەو بیروڕایانەی کەماوەیەکی زۆرە لەهزری خەڵکدا چەسپیون کارێکی یەکجار سەخت ودژوارە، بەتایبەت گۆڕینی رای ئەو جەماوەرەی کە شارەزا نییە ودوورە لەچاودێریکردنی رووداوەکان، چونکە ئەم جۆرە خەڵکانە دوودڵن وجێگیرنین لەسەر رایەك وزۆر لەسەرخۆ دەکەونە ژێرکاریگەری پرۆسەی وەرگرتنی بیروڕای نوێوە.**(مەجید سالح، 2004)**
زانایانی بواری رای گشتی کۆمەڵێ شێوازیان داناوە بۆ گۆڕینی رای گشتی لەدۆخێکەوە بۆ دۆخێکی تر. لەخوارەوە گرنگترین شێوازەکانی گۆڕینی رای گشتی بەپێی چەن سەرچاوەیەک دەخەینە روو(مختار التهامی،1982،عاطف عدلی العبد، 2005. فاروق يوسف ، 1978.

شێوازی دووبارەکردنەوەو بەدواکەوتن یان گەمارۆدان:
بۆ ئەوەی بتوانین رایەك لەناو جەماوەرێکی دیاریکراودا بچەسپێنین، باشترین شێواز بەکارهێنانی شێوازی دووبارەکردنەوەو بەدواداچوونە. ئەم شێوازە بەزۆری لەلایەن دەزگای پڕۆپاگەندەی نازیەکانەوە کە "گۆبلز" بەڕێوەی دەبرد بەکارهاتوە.
گۆبلز ئەم شێوازە بە نمونەییترین شێواز دادەنی بۆموخاتەبە کردنی جەماوەر، ئەو پێی وایە نهێنی پڕۆپاگەندەی کاریگەر بریتی نییە لە بڵاوکردنەوەی ئەو داتایانەی هەزاران زانیاری لەخۆ دەگرن بەڵکو پێویستە تێدا تەنها جەخت بکرێتە سەر چەند راستییەك وبەردەوام دوبارە بکرێتەوە ئاڕاستەی جەماوەر بکرێت.

شێوازی بەکارهێنانی وروژاندنی هەست وسۆز:
لایەنگرانی ئەم شێوازە پێیانوایە زۆربەی هەڵوێست وبڕیارەکانی جەماوەر دەرهاویشتەی ئەو کاریگەریە سۆزدارانەیە کەلەسەریانە. هەربۆیە زۆر لەوانەی کەدەیانەوێ کار لەرای گشتی چینێك یان گەلێك بکەن، لە وروژاندنی هەست وسۆزیانەوە دەست پێدەکەن.
زانایانی کۆمەڵناسی لەوباوەڕەدان تاك کاتێك لەگروپێکدا دەتوێتەوە هەست و سۆز بەسەریدا زاڵ دەبێت وهەموو تایبەتمەندییەکانی خۆی لەبیردەکات، بەزۆری لەوکۆمەڵگایانەی کە رێژەی نەخوێندەواری وهەژاری تیایدا بەرزە، ئەم شێوازەی تێدا پەیرەو دەکرێ.

شێوازی خستنەڕوی راستییەکان:
کاری سەرەکی راگەیاندن لەخستنەڕوی راستییەکاندا خۆی بەرجەستەدەکات وراگەیاندن بەم هەنگاوە خۆی لە پڕۆپاگەندە جیادەکاتەوە. ئەو رای گشتیەی کەبەم شێوازە دروست دەبێ پتەوترو درێژخایەنترو کاریگەرترە، چونکە لە دیالۆگ و قەناعەت و زانیارییەوە پێکهاتووەو دوور بووە لە فرتوفێڵ و درۆو دەلەسە.
"توێژەران پێیان وایە میدیا هاندەرە بۆ گۆرانکاری وچاکسازی سیاسی لەکۆمەڵگەدا وهاوکارە بۆ هەبوونی روونی لە خستنەرووی بابەتەکان بۆ جەماوەر".(حبيب كركوكي، 2012)
لێرەدا دەکرێ وەك نمونە باس لەو هەواڵانە بکەین کە لەشۆڕشی گەلی کوردستاندا لەلایەن دەزگای راگەیاندنی شۆڕشەوە لەسەر چالاکی هێزی پێشمەرگەوە لەڕادیۆدا بڵاودەکرایەوە، ژمارەی شەهیدەکان و زیانەکانی لایەنی بەرامبەر وەك خۆی چۆن هەبوو دەخرایە رو، ئەمەش ببوە مایەی متمانەی زۆربەی خەڵك.

شێوازی بەلادابردنی سەرنجی جەماوەر:
لەحاڵەتێکدا ئەگەر رای گشتی لەدەوری بابەتێکدا کۆبوبێتەوە، بۆ بەلادابردنی ئەو رایە زۆرجار سیاسەتمەداران وحکومەتەکان وکەناڵەکانی راگەیاندن هەڵدەستن بە وروژاندنی بابەتێکی تر

کەگرنگییەکەی یان زیاترە یاخود هیچی لەبابەتەکەی تر کەمتر نییە، بەڵام ئەو چوارشێوازەی سەرەوە زۆرترین بەکارهێنانیانی هەیەو کاریگەرییەکەشیان تاڕادەیەکی زۆر بەرچاوترە.

شێوازی خستنەروی بەرنامەی پۆزەتیفی سنوردار:
سیاسەت مەداران دەرك بەتایبەتمەندی ئەم شێوازە دەکەن لە گۆڕینی ئاڕاستەکانی رای گشتی، هەر بۆیە هەوڵ دەدەن کە رەزامەندی وپشتیوانیکردنی دەنگدەران بەدەس بهێنن لەڕێگەی بڵاوکردنەوەی ئەو بەرنامەیان کە دەبنە هۆی گەشبینی دەنگدەران بۆ ئاینده، بەمەبەستی بەدیهێنانی زۆرترین کاریگەری لەسەر رای گشتی

شێوازی خولقاندنی قەیران :مەبەست لە شێوازی خولقاندنی قەیران کە بەیەکێک لە شێوازە نوێیەکان دادەنرێت لە گۆڕینی رای گشتی، قۆستنەوەی هەندێ روداو و بارودۆخە بە ئامانجی دروستکردنی قەیرانێک کار بکاتە سەر رای گشتی کە بەبەرژەوەندی دەوڵەت یاخود لایەنی ئەنجامدەری کارەکە کۆتایی بێت.

شێوازی ترس تۆقاندن:
ئەم شێوازە پشت دەبەستی بە قۆستنەوەی پاڵنەرەکانی ئارامی و ئارەزووی تاک لە ژیانێکی ئاسوودە و سەقامگیر، بۆیە هەندێ لە وڵاتان میدیا بەکاردەهێنن بۆ وروژاندنی هەستی ترساندن تۆقاندن بۆ کارکردنە سەر جەماوەر لەمەودای بڵاوکردنەوەی هەواڵی دور لەڕاستی و درۆ و زیادەڕۆیی تیاکراو.

شێوازی بەکارهێنانی دەنگۆ -الشائعە: عامر حسن فیاض، لە کتێبی رای گشتی، 2011. بەم شێوەیە باسی دەنگۆ دەکات.
دەنگۆ: یەکسانی ئەو دەرئەنجامەیە کە لە ئاوێتەبوون وپێکدادان یان گرێدانی نێوان هەر دوو رەگەزەکەی لێڵی وگرنگی دێتە ئاراوە، ئەگەر سەرچاوەکەی نادیار بێت بەڵام گرنگ نەبێت لەو ناوەندەی بڵاودەبێتەوە، ئەو کاتە هیچ دەنگۆیەك دروست ناکات، یان بابەتێك سەرچاوەکەی رون وئاشکرا بوو، لە هەمان کاتدا گرنگیش بوو ئەو کاتە هیچ دەنگۆیەك دروست ناکات.
بۆ ئەوەی بابەتێک ببێت بە دەنگۆ پێویستە دوو لایەنی سەرەکی لەخۆ بگرێت کە بریتییە لە:
- لێڵی: ئەویش بێ بەڵگەیە یان بێ سەرچاوەیە یان بێ پاساوێکی روونە.
- گرنگی، ئەویش بابەتێکی گرنگە سەبارەت بەو ناوەندەی کە ئەو پڕۆپاگەندەیەی تێدا بڵاو دەبێتەوە .

سەرەڕای ئەم دوو لایەنە چەند لایەنێکی دیکەی لاوەکی هەیە زانایان پێیان وایە کە:
پێویستە بابەتەکە زارەکی بێت واتە لەڕێگەی زارەوە یان زمانەوە بڵاو ببێتەوە، بۆیە ئاماژە بەوە دەکەن، کە دەنگۆ بەشێوەی نووسین بڵاونابێتەوە، زۆربەی جار بە زارەکی بڵاودەبێتەوە، بەڵام لە ئەنجامی سەرهەڵدانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، لە ئێستادا دەیان بابەتی گرنگ دەبینین کە دەنگۆ درووست دەکەن ولە ئەکاونتە کەسییەکانەوە دەگوازرێنەوە بۆ یەکتر، کە ئەو کەسانەی بە پرۆسەی بڵاوکردنەوەی بابەتەکە هەڵدەستن خودی خۆشیان لە سەرچاوەی بابەتەکە بێئاگان، وێڕای بێئاگاییان لەڕاست ودرووستی ئەوەی بڵاویان کردەتەوە. لایەنی کورتبڕی، زۆربەی جار دەنگۆکان کورتن ودوور ودرێژ نین.
مەرجەکانی سەرکەوتن وهۆکارەکانی گەشەکردنی دەنگۆ واتە وات (الشائعة - الاشاعة) چەنئایین هۆکاری لە پشتەوەیە، کە بریتیین لە:
- کەمی یان نەبوونی زانیاری پێویست سەبارەت بە بابەتەکە دەبێتە یارمەتیدەر بۆ خولقاندنی بارودوخ و کەش و هەوایەکی لەبار بۆ سەرکەوتن و بڵاببوونەوەی دەنگۆکان.

- نەبوونی راشکاوی و شەفافیەت و دانوستاندن لەنێوان دەستەڵاتدار وهاووڵاتییاندا.
- بۆشایی کات ودەست بەتاڵی دەبێتە مایەی زەمینەسازی بۆ دروستبوونی دەنگۆ.
- نەخوێندەواری ورەگەز وتەمەن، زەمینەیەکی لەبار دروست دەکات بۆ سەرکەوتنی دەنگۆ.

بۆ بەگژداچوونەوەی کردنی دەنگۆ چەند رێگا وشێوازی جۆراوجۆر پێویستە هەبێت:

- دۆزینەوەی هەلی کار کردن بۆ بێکار و ئافرەتان، لەگەڵ دەستەبەری یانە بۆ جێی حەوانەوەی خانەنشینەکان.
- گرنگیدان بە زانست و زانیاری بۆ روبەڕوبونەوەی نەزانی ونەخوێندەواری.
- پتەوکردنی بواری ئەمنی بەتایبەت لەو بابەت و زانیاریانەی کە پەیوەندی بە سەروەری و ئاسایش نیشتیمانی شکۆی وڵات و هاووڵاتیان هەیە.
- فەراهەم کردنی زانیاری راست و دروست و بڵاوکردنەوەی راستییەکان.
- بڵاوکردنەوەی گیانی تەبایی وبرایەتی و گفتوگۆ کردنی راشکاوانە لەنێوان کاربەدەستان و ئەوانەی لەگەڵیان کار دەکەن.

چاودێریکردن ورای گشتی

چاودێریکردنی رای گشتی بریتییە لە تێبینیکردنی جوڵە و رەفتاری تاک وگروپەکان سەبارەت بەو کار وئەرک چالاکییانەی ئەنجامی دەدەن، وئەو رەفتارانەی دەینوێنن. لەگەڵ ئەوەی مافی ئازدی رادەربڕین وئازادی رۆژنامەگەریی وئازادی پەخش وبڵاوکردنەوە بەپێی جاڕنامە وپەیماننامە نێودەوڵەتییەکان یەکلایی کراوەتەو، کە مافێکە لەمافەکانی مرۆڤ، بەڵام هەندێک لە دەسەڵات وحکومەتەکان ئەم مافە پێشێل دەکەن وهیچ بایەخێکی بۆدانانێن وپەنا دەبەنە بەر سانسۆرکردنی بۆ بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانیان.

ئەگەر لە پرۆسەی چاودێریکردن وردبینەوە دەردەکەوێت کە بە دوو ئاڕاستەی ئەرێنی ونەرێنی کار دەکات:

- چاودێری ئەرێنی: رێگرە لە کاری ئەو تاقم وگرووپانەی دەبنە هۆی نانەوەی پشێوی وناتەبایی کۆمەڵایەتی وئەنجامدانی کاری تیرۆریستی.
- چاودێری نەرێنی: مەبەست لێی سانسۆرکردنی رای گشتییە.

(حامد عبدالماجد القوسی) بەم جۆرە پێناسەی چاودێری نەرێنی دەکات:

سانسۆر: پرۆسەیەکی نەرێنییە مەبەست لێی رێگە گرتنە لە کار وچالاکی تاک وگروپەکان کەبەهۆیەوە رای گشتی دروست دەبێت، ئامانجی سانسۆرکردنی رای گشتییە، کە دەبێتە هۆی شێواندنی واقع ورووداوەکان لەڕێگەی قەدەغەکردن ورێگری کردن وحەرامکردن وسزادان". (شوکری رفیق، 1991)

شێوەکانی چاودێری وەک ئەوەی لە توێژینەوەیەکی(طاش عبدالقادر،1998) **هاتووە دەخەینەروو:**

لەڕوی پەیوەندی بە دەسەڵاتی سیاسی وحوکمڕانەوە چاودێری دابەش دەبێت بۆ دوو جۆر:

1 - چاودێری حکومی: بریتییە لەو چاودێریەی کە لەڕێگەی ئامرازەکانی دەسەڵاتی سیاسی حوکمڕان ودەزگاکانییەوە ئەنجام دەدرێت، وپێکهاتەیەکی سەرەکییە لە پێکهاتەکانی هەژموون.

بۆ ئەمەش نموونەی یاسا بە واتا فراوانەکەی کە یاسادانان ونەریتی سەپاو دەگرێتەوە بەو پێیەی ئامرازی سەرەکی پراکتیزەکردنییەتی.

2 - چاودێری نا حکومی: ئەو چاودێریەیە کە کۆمەڵگا لەسەر دەسەڵاتی حوکمڕان پەیڕەوی دەکات لەڕێگەی گوزارشت کردن لە رای گشتی سەبارەت بە پرسە جۆراوجۆرەکان، یان لەڕێگەی ئەنجومەنەکانی یاسادانان ونوێنەران ودامەزراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنییەوە.
رای گشتی وەک سزایەکی نارێکخراوە بۆ دەسەڵاتی حوکمڕان لەکاتێکدا لابدات یان هەڵە بکات لە پەیڕوکردنی.

چاودێری لەڕووی بابەتەوە دابەش دەبێ بۆ ئەم جۆرانە:

- چاودێری رێگر- الرقابە المانعة: بریتییە لەو جۆرەی چاودێری، کە لەئەنجامی کۆنترۆڵکردنی چاپەمەنییەکان بەدیدێت، بۆنموونە چاودێری لەسەر رۆژنامەگەری لەڕێگەی رێگری یان مۆڵەت نەدان بە دەرچوونی لەلایەن لایەنی پەیوەندیدار بەمەبەستی رێگیری کردن لە بڵاوکردنەوە.
شاردنەوەی بابەتەکان وکۆنترۆڵکردنی، رێگەنەدان بە بڵاوکردنەوە، دەست تێوەردان لە زیاد وکەم کردنی وتارەکان ودەسکاریکردنی، ئەم جۆرە لەچاودێری لەسەرچاوەوە پەیڕەو دەکرێت، یاسا ئەم بابەتە بۆ کاتێکی دیاریکراو رێکدەخات، ئیعتیبارە سیاسییەکان رۆڵی کاریگەر دەگێرن لەم بابەتەدا.
- چاودێری پاشوەخت –الرقابە اللاحقە: ئەمە جۆرێکە لە چاودێری کە دواتر پەیڕەو دەکرێت، بەو واتایەی کە کاتێ جۆری یەکەم لە چاودێری چالاک بێت، پێویست بە بوونی جۆری دووەم ناکات، کەواتە بوونی ئەم جۆرە پەیوەستە بە نەبوونی یان چالاک نەبوونی جۆری یەکەمەوە.
نموونەکانی ئەم جۆرە هۆشداریدانی زارەکی وبەکارهێنانی شێوازەکانی سزا وەکو رێگرتن لەبڵاوبوونەوە لە رۆژنامەکاندا، سەرباری سزادانی مادی وبەند کردن.
تاکەکان لەم جۆرە چاودێرییە دەترسن، بۆیە خۆیان دەبنە چاودێری خۆیان (خود سانسۆری) وەکوو سەرنووسەری رۆژنامە حکومی وحزبییەکان.

کاریگەریی چاودێری لەسەر هەموو قۆناغەکانی رای گشتی

جۆرەکانی چاودێری کاریگەری دەبێت لەسەر رای گشتی وهەموو قۆناغەکانی دروستبوونی:
یەکێک لەو جۆرانی چاودێری کە لەسەر رای گشتی پەیڕەوو دەکرێت بریتییە لە:
- چاودێریکردنی ئازادی قسەکردن وگوزارشتکردن لە بیروڕا: ئەمەش دەسەڵاتی سیاسی حوکمڕان لەسەر گۆمەڵگە یان دەستەیەکی دیاریکراو پەیڕەوی دەکات لەڕێگەی ئامرازی جۆراوجۆرەوە، بەمەبەستی کپکردنی دەنگی ئازاد ونارازی لە ئەدا وکاری دەسەڵات.
- چاودێری لەسەر گوزارشتکردنی ئاسایی: بەتایبەتی ئەو دەربڕینانەی سەرکردەکانی را دەریدەبڕن لەناو کۆمەڵگەدا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ توانا وڕۆڵی سەرکردەکانی را لە ناو کۆمەڵگا وئەو پێگەیەی هەیانە بە مەستی رێگری کردن لە درووستکردنی رای گشتی جەماوەری.
-چاودێری قسە ووتارە گشتییەکانی تاکەکان لەناو کۆڕو کۆبونەوە گشتییەکان: وێڕای چاودێری لێدوانی سەرکردەکانی را کە گوزارشت لە هەڵوێستی هێزی کۆمەڵایەتی وسیاسی دیاریکراو دەکات، کە لەسەرەوە ئاماژەمان پێ کرد.
پرۆسەی چاودێریکردن تەنها کەسانی ئاسایی ناگرێتەوە، بەڵکو ئەم کارە دەگوازرێتەوە بۆناو هۆڵی پارلەمانیش، دەسەڵات هەڵدەستێ بە چاودێری گفتوگۆکانی ئەندامانی پەرلەمان، کە گوزارشت لە رای گشتی جەماوەر دەکات بەو پێیەی ئەوان نوێنەری گەلن ورەخنە لەو بڕیارانە دەگرن کە لەبەرژەوەندی گەلدا نین، ئەمەش زیاتر لەو وڵاتانە روو دەدات کە فرە رەنگ وفرە دەنگ وفرە حزبییە .

چاودێری لەسەر ئازادی نوسین وبڵاوکراوەکان، لەبەر ئەوەی ئەو بڵاوکراوانە بەشدارن لە دروستکردنی رای گشتی، ئەمەش ئەم خاڵانە دەگرێتەوە:

- چاودێری لەسەر رۆژنامەو گۆڤار وبڵاوکراوەکان: ئەم جۆرە چاودێری یاسادانانە کە کاری رۆژنامەوانی رێکدەخات، لەسەرەتای پێدانی مۆڵەتی دەرچونەوە تا دەگاتە چاودێری لەسەر ناوەڕۆکی ئەو بابەتانەی کە بڵاو دەبنەوە لەڕێگەی دانانی دەقی یاسایی کە رێگری یان سزا دیاری بکات بۆ بڵاوکردنەوەی هەواڵ ووێنەو کۆمێنتی دیاریکراو، ئەمەش لە سیستمێکەوە بۆ سیستمێکی تر دەگۆڕدرێت، هەروەها چاودێری ناوخۆیی خودی لە رۆژنامەدا، ئەمجۆرەش ئەوەیە کە خودی رۆژنامەکە یان خاوەنەکەی بەم کارە هەڵدەستێت.
- چاودێری لەسەر کتێب وبڵاوکراوە خولییەکان (دەوری): دەسەڵات بۆی هەیە دەست بەسەر کتێبێکدا بگرێت پێش بڵاوکردنەوەی یان لەبازارەکاندا کۆی بکاتەوە بەهەر هۆیەکەوە بێت، هەروەها دەشتوانێت بە نهێنی ئەو کارە بکات، ئەم جۆرە چاودێرییە ناوەندی چاپ یان بڵاوکردنەوە پەیرەوی دەکات.
- چاودێری لەسەر بەرهەمهێنانی فیلم وشانۆ وهونەرە گشتییەکان ونمایشکردنی: ئەم جۆرەش لەسەر هونەر دەسەپێنرێت لەپێناو پاراستنی بەهاو نەریتەکانی کۆمەڵگە، چونکە سینەما توانایەکی گەورەی هەیە لەبڵاوکردنەوەی پەیامی جۆراو جۆر وشێواندنی راستییەکان وگەورەکردنی حاڵەتە نەرێنییەکان بەتایبەت لەوڵاتانی تازە پێگەشتوو، لە هەمان کاتدا دەسەڵات وسیستمی سیاسی ئەم جۆرە لە چاودێری بەمەبەستی قۆرخکردن و رێگەگرتن لە پەخشکردنی فیلم بەمەبەستی سیاسی بەکاردێنێت دژی نەتەوە یان گروپ وئاینێک ... هتد.

گرنگی پێوانە کردن وشێوازەکانی پێوانە کردنی رای گشتی

سەبارەت بە **گرنگی پێوانە کردن وشێوازەکانی پێوانە کردنی رای گشتی سەرچاوەی جۆراو جۆر بەردەستن، لێرەدا سود لەهەندێک لەو سەرچاوانە وەردەگرین لەوانە(جان ستوتزل والان جیرار**،1982. احمد زکی بدوی، 1985. احمد بدر، 1997. حمیدە سمیسم، 1992. مختار التهامی، 1982. سەمیر محمد حسین، 1977. محمد منیر حجاب، 1988....)

سەبارەت بە چەمکی پێوانەکردنی ئاراستەکانی رای گشتی ئنسکلۆپیدیای نێودەوڵەتی زانستە کۆمەڵایەتییەکان بەم شێیوەیە پێناسەی دەکات: "بریتییە لە وەڵامدانەوە وفیدباکی تاکەکان لەڕێگەی دەربڕینی وشە وگوزارشتە دیاریکراوەکانەوە ە دۆخی چاوپێکەوتندا".

هەندێکی تر ئەم پێناسەیە بۆ ئەم چەمکە دەخەنەروو: " بریتییە لە ئامرازێک بۆ لێکۆڵینەوە لە نەریت وپێشینەکانی تاک وگرووپەکان، لە مەودای پەرچەکردار و وەڵامەکانیان بۆ ئەو برگە وپرسیارانەی کە بە شێوەیەکی زانستی دارێژراون، ئەمەش رێگا بۆ ئەو لایەنانە ویاسادانەران روون دەکاتەوە کە مەبەستیانە لە بار ودۆخی رای گشتی ئاگادار بن بەشێوەیەکی ورد، سەبارەت بە مەسەلەیەک یان پرسێکی دیاریکراو لە پرسەکان، بە ئامانجی دۆزینەوەی خاڵە لاوازەکان، وکارکردن بۆ فێرکردن ورۆشنبیرکردنی جەماوەر بەمەبەستی دیاری کردن وتیشک خستنە سەر ئەو بۆشاییانەی لەنێوان پێداویستییەکانی جەماوەر دەستە تایبەتەکان، بەهۆی شێوازی کار وئەدای سیاسەتمەدار وسەرکردەکان درووست دەبێت یاخود درووست بووە، کە دەبێتە پاڵنەر بۆ پێکهێنانی را وخواستەکانیان".

پرۆسەی پێوانەکردنی ئاراستەکانی رای گشتی گرنگییەکی زۆری هەیە لەلای زۆربەی سیستمە سیاسییەکان، چونکە لەو رێگەیەوە بۆچون وهەڵوێستی هاووڵاتییان دەزانن سەبارەت بە مەسەلە گرنگەکان، یان ئەو بابەتانەی کە گرنگی زۆریان هەیە.

ئاراستەکانی رای گشتی لەکۆمەڵگە تەقلیدییەکاندا بەسانایی دەردەکەوێت بەتایبەت ئەو کۆمەڵگایانەی کە هاوشێوەن، یەک نەتەوەن یان هەڵگری یەک بیرو باوەڕن، سیاسی بێت یان ئایینی.

بەڵام لەکۆمەڵگە نوێیەکاندا، بەتایبەتی کۆمەڵگەی سەرمایەداری جیاوازی لەنێوان بەرژەوەندی گروپە جیاکان وپارتەکاندا دەردەکەوێت، بۆیە زانینی ئاراستەکانی رای گشتی کارێکی ئاسان نییە.

لێرەدا پێویستییەک هاتە ئاراوە بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەی زانستی بەمەبەستی دۆزینەوەی ڕێگایەک بۆ زانینی ئاڕاستەکانی ڕای گشتی، چونکە پێوانەکردنی ئاڕاستەکانی ڕای گشتی هۆکارێکە بۆ زانینی واقعی کردارەکان بە بارستایی خۆی.
وێڕای ئەوەش دەبێتە هۆی زانینی ڕا و زانینی ئاراستە باوەکان وپێداویستی وئارەزووەکانی جەماوەر، بەمەبەستی دابینکردنی پێداویستییەکانی جەماوەر وبەدیهێنانی ویست وخواستەکانیان، بۆیە پرۆسەی پێوانەکردنی ئاڕاستەکانی کۆمەڵگە، دەستەبەری بڕێکی زۆر لەزانیاری دەکات لەبارەی پێکهێنەرەکانی ڕای گشتی وئاڕاستەکانی، کە دەبێتە هاوکارێکی بەهێز لەوەرگرتنی بڕیاری گونجاو لەبەر ڕۆشنایی ڕاستییە بەردەستەکان وئاڕاستەکردنی ڕای گشتی بەئاقارێکی تەندروستدا.
لەلایەکی دیکەوە دەبێتە هۆی پێدانی زانیاری و ڕا وئاڕاستەی پێویست کە یارمەتی ڕای گشتی دەدات لە پرۆسەی گەشەکردندا.
گرنگیدان بەپێوانەکردنی ئاڕاستەکانی ڕای گشتی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1824، کاتێک هەردو ڕۆژنامەی ئەمریکی (هاریسبۆرغ بانسلفانیا و ڕابیگ ستار) بۆ جاری یەکەم، ئەنجامەکانی دوو ئەزمونی دەنگدانیان بەبۆنەی هەڵبژاردنەکانی سەرۆکایەتییەکانی ئەمریکایان بڵاوکردەوە ئەو دەزگایانە گرنگییان بە بازرگانی و بازارکردن دەدا، لەڕێگەی ئەنجامدانی هەندێ ڕاوەرگرتنەوە، ڕای گشتییان سەبارەت بەو بوارە و خواست و ویستی خەڵك، ڕایان سەبارەت بەکاڵاکان وەردەگرت، بۆ ئەوەی خەڵکی بە ئارەزووی خۆیان بڕیار بدەن لەسەر هەڵبژاردن وکڕینی ئەو کاڵایانەی مەبەستیانە نەک تەنها بازرگانەکان کاڵاکانی خۆیان بەسەر خەڵکی بسەپێنن.
ئەو کات توێژینەوەکانی بازار ڕێگای ڕاستەقینەی زانینی ڕای گشتی بوو، بەڵام ئەو شێوازانەی ئەو کاتە پەیڕەو دەکرا وردبینی وراستگۆیی تەواویان تێدا نەبوو، بەهۆی ئەوەی نموونەکان لایەنگیرییان پێوە دیاربوو ونوێنەرایەتی کۆمەڵگەیان نەدەکرد، توێژینەوەکان تەنها لەو توێژانە پێکدەهات کە لە ئاستی ئابوورییان بەرز بوو، بەم پێیە تەنها کەسانی دەوڵەمەند بە سامپڵ وەردەگیران، بەڵام ئەوانەی هەژار یان ئاستی بژێویان ناوەند بوو بێبەش دەبوون لە بەشداریکردن ودەربڕینی بۆچوونیان سەبارەت بە کاڵاکان .
لەساڵی 1935 پەیمانگای گالوب لە ئەمریکا بۆ زانینی ڕای گشتی لەلایەن "جۆرج گالوب"دامەزرا بۆ پێوانەکردنی ڕای گشتی، پاشان کەسانی تر گرنگیان بەپێوانەکردنی ڕای گشتی دەدا وەک "ڕۆبرت کروزلی و هادلی کانتریل"، پێوانەکردنی ڕای گشتی زیاتر پێشکەوتنی بەخۆوە بینی سەرکەوتنی گەورەی بەدەسهێنا لە پێشبینیکردنی ئەنجامی هەڵبژاردنەکانی ئەمریکا لە ساڵانی ١٩٤٠و١٩٤٤ ئەگەرچی لەسەرەتادا پێوانەکردنی ڕای گشتی بە توێژینەوەی بازار دەستی پێکرد، دواتر پێوانەکردنی ڕای گشتی گرنگی بە زانینی ڕای گشتی سەبارەت بە کێشە سیاسییەکان دەدا و پرسە سیاسییەکان لەڕیزی پێشەوەی مەسەلەکان دەهاتە ئەژمار.
پاش وڵاتی ئەمریکا، دەیان پەیمانگا وسەنتەری جیاجیا لەئەوروپا و ئەمریکای باکووردا دروستکران و کەسانی شارەزا و پسپۆڕ لەبواری پێوانەکردنی ڕای گشتیدا دەرکەوتن و دەیان لێکۆڵینەوە وبابەتی زیندوش سەبارەت بەو مەسەلەیە بڵاوکرایەوە.

پرۆسەی پێوانەکردنی ڕای گشتی پشت بە سێ شێواز دەبەستێت:

یەکەم: ڕاپرسی(الاستفتاء، الاستبیان او الاستقصاء) Questionnaire Method :

ئەمەش دابەش دەبێ بۆ ئەم جۆرانە:

ڕاپرسی زارەکی

ڕاپرسی وێنەیی

ڕاپرسی ئەلکترۆنی

دووەم: رووپێوکردن - المسح- Survey
ئەم شێوازەش بە چەند رێگایەک ئەنجام دەدرێ لەوانە

رێگەی تێبینیکردن - الملاحظه - Observation:

جۆرەکانی تێبینیکردن

تێبینی ئاسان یان سادە:

تێبینی زانستی :

تێبینی بە بەشداربوون:

تێینی رێکخراو.

تێینی بە گرووپ

تێینی میتۆدی

رێگەی چاوپێکەوتن – المقابله - Interview:

جۆرەکانی چاوپێکەوتن

چاوپێکەوتنی تاکە کەسی

چاوپێکەوتن لەگەڵ گروپ

چاوپێکەوتنی رێکخراو

چاوپێکەوتنی نا رێکخراو

سێیەم: شێوازی شیکردنەوەی ناوەڕۆك:

یەکەکانی شیکردنەوەی ناوەڕۆك

یەکەی وشە

یەکەی بابەت یان بیرۆکە

یەکەی کەسایەتی

یەکەی بابەتی بڵاوکراوە

یەکەی پێوانەکردنی رووبەر وکات

دەستەکانی شیکردنەوەی ناوەڕۆك

دابەشکردنە لاوەکییەکانی دەستەی بابەت

دەستەی بابەت

دەستەی ئاڕاستە

دەستەی ئاستەکان

دەستەی بەهاکان

دەستەی شێوازی بەکارهاتوو

دەستەی تایبەتمەندییەکان

دەستەی ئەکتەرەکان

دەستەی سەرچاوەی زانیاری

دەستەی درووستکەری زانیاری

دەستەی **جەماوەری ئاڕاستەکراو یان بەئامانجکراو**

دابەشکردنە لاوەکییەکانی دەستەی فۆرم یان شێوە

شێوە یان فۆرمی بابەتی میدیایی

دەستەی شێوەی دەستەواژە

دەستەی هێزی ئاڕاستە

دەستەی زمانی بەکارهاتوو

دەستەکانی رووبەر وکات ورێکخستن وچارەسەرە هونەرییەکان:

ئەم دەستەیە چەن دەستەیەکی لاوەکی لێ دەبێتەوە، لە خوارەوە بە پێی ریزبەندی دەیانخەینە روو:

- دەستەی رووبەر وکاتی تەرخانکراو بۆ ئەو بابەتەی کە دەخرێتە ژێر شیکردنەوە.
- دەستەی شوێنی ئەو بابەتەی لە ژێر شیکردنەوەدایە.
- رێکخستنی ناوەڕۆک.
- دوبارەبوونەوەی ناوەڕۆک.

رێگاچارە تایپۆگرافییەکان: مەبەست لێی رێگاچارەکانی پەیوەس بە پرۆسەی چاپکردنەکە دەبێتە هۆی درووستکردنی کاریگەری گەورە لەسەر خوێنەر، کە لەمەودایەوە هەست دەکەن بەگرنگی بابەتەکە، لێرەدا نمونەی ئەم رێگاچارە تایپۆگرافییانە دەخەینە روو:

- بەکارهێنانی مانشێت یان ناونیشانی سەرەکی قەبە بە روبەری گەورە، جا ئەمە چی بە گوێرەی پانتایی لاپەڕەکەبێت، یان بە پێی دابەشکردنی بەسەر چەند ستونێک.
- بەکارهێنانی مانشێت یان ناونیشانی لاوەکی، کە دەبێتە هۆی هاوکاریکردنی خوێنەر بۆ بەدواداچوونی بابەتە بڵاوکراوەکە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی خوێندنەوەی پێشەکی بابەتەکە بەلایەنی کەم.
- بەکارهێنانی شێوازی سەرنجراکێش لەڕێگەی جۆری فۆنت و<u>دیریکردنی</u> درێژکردنی بەمەبەستی راکێشانی سەرنجی خوێنەر، بۆ هەندێ لە برگە ووشە وپەرەگراف.
- بەکارهێنانی هەندێ شێوازی هونەری لە دەرهێنان وەک هاوسەنگی وگونجان وجیاوازی لە چاپکردنی بابەتە.
- رێگاچارە هونەرییەکان:
- بەکارهێنانی رەنگەکان.
- بەکارهێنانی وێنە وهێڵکارییەکان.

جۆر وئامرازەکان لە توێژینەوەکانی رای گشتی

دەکرێ جۆر وئامرازەکانی **توێژینەوەکانی رای گشتی دابەش بکەین بۆ سێ جۆری سەرەکی، لەگەڵ جەختکردنەوە لەسەر گرنگی هەر یەک لەوان، ئەمەش جۆری دابەشکردنی ئەرکییە لە توێژینەوەکانی رای گشتی، لێرەدا دەیخەینەروو:**

پێوانەکردنی ئاراستەکانی رای گشتی

توێژینەوەکانی رای گشتی

ئامرازەکانی **توێژینەوەکانی رای گشتی دابەش دەبن بۆ ئەمانە:**

بەدواداچوون یان بنکۆڵکاری تەلەفزیۆنی "الاستقصاء التلفزيوني"

چاوپێکەوتن

تیبینی

نامەی بیسەران وبینەران

دەستەی بیسەران وبینەران

پێوانەکردنی رای پێشوەخت لە بەرنامەکان" قياس الرأي المسبق في البرامج"

بارۆمیتری بیستنی بەرنامەکانی رادیۆ وتەلەفزیۆن

یانەکانی گوێگرتن وتەماشاکردن

توێژینەوی تایبەتمەند وتایبەت بە بەرنامەکانی رادیۆ وتەلەفزیۆن

راپرسی

شیکردنەوەی ناوەڕۆک

رای گشتی جیهانی

رای گشتی جیهانی یان رای گشتی نێودەوڵەتی گرنگی وتایبەتمەندی خۆی هەیە لەسەر ئاستی جیهان وپەیوەندییە نێدەوڵەتییەکان، راگەیاندنی نێودەوڵەتی رۆڵی کاریگەر دەگێڕێ لەم بارەیەوە، ئەم جۆرەی رای گشتی بەشێوازی جۆراوجۆر پێناسە کراوە لەلایەن زانایان وپسپۆڕانەوە.

چەمکی رای گشتی جیهانی لەزۆر سەرچاوەوە باس وتوێژینەوەی لەسەر کراوە، ئەم بابەتە لەڕوانگەی ئەم سەرچاوانەوە روون دەکەینەوە، لەوانەش نوسەران(حامد ربيع،2001 . هشام محمود الاقداحي، ٢٠١٠).

بریتییە لەو را باوەی کە زۆربەی وڵاتانی جیهان لەسەری رێکدەکەون، سەبارەت بە هەندێک کێشە یان بابەتی وروژێنراو لە سیاسەتی نێودەوڵەتی.

هەندێکیتر بەم شێوەیە پێناسەی دەکەن کە بریتییە لەو ئاراستانەی باڵ دەکێشێ یان زاڵ دەبێ بەسەر زیاتر لە کۆمەڵگەیەک، دەبێتە هۆی رەنگدانەوەی رێکەوتن لە هەڵوێستێک لە هەڵوێستەکاندا لەنێو زیاتر لە یەکەیەکی سیاسی.

شارەزا وتوێژەران لەم بوارەدا دەرکەوتنی رای گشتی جیهانی دەگەڕێننەوە بۆ پاش جەنگی یەکەم ودووەمی جیهان، کاتێ دەرک بە گرنگی میدیا کرا لەچۆنییەتی پێکهێنانی رایەکی گشتی کە سیمای نێودەوڵەتی لەخۆبگرێ، ئەمەش تایبەتمەندییەکی بنەڕەتییە لە میدیای نێودەوڵەتی، کاریگەرە لەسەر ئاڕاستەکردنی سیاسەتی دەرەکی یان نێودەوڵەتی وڵاتان.

هەندێک لە پسپۆڕان پێیان وایە رای گشتی جیهانی لە شێوەی پەرچەکرداری کاتی سەبارەت بە کردارێکی نێودەوڵەتی دیاریکراو دروست دەبێ، کاریگەری ئەم پەرچەکردارە زیاد دەکات، تا دەبێتە هۆی سەپاندنی سزا بەسەر ئەو دەوڵەتەی کە سەرپێچی کردووە.

رای گشتی جیهانی ئەو راگشتیەیە کە لەبارەی پرس ومەلە وروداوێکەوەیە کاریگەری نودەوڵەتی لێدەکەوێتەوە سەبارەت بەو وڵاتانەی سودمەند یان زەرەرمەند دەبن بەو پرس وبابەتە، یان بەرژەوەندی هاوبەش پێکەوەیان دەبەستێت .

هەمیشە پرسگەلێک هەن رای گشتی جیهانی ئەوروژێنن، لەوانە پرس پێشلکردنی مافەکانی مرۆڤ، کارەساتە مرۆییەکان جەنگ وداگیرکای وهتد...، زۆر جار رای گشتی لەسەر هەندێ بابەت پێکدێت بەئامانجی رێگە گرتن لە بڕیارێک یان بەپەرچدانەویوەک ئەوی لە ئەمریکا روویدا، دەرکردنی بڕیاری راگرتنی گەشتی هاووڵاتیان وناردنەوەی ئاوارەکان، لەلایەن (ترامپ) سەرۆکی ئەمەریکاوە لەسەرەتای دەسبەکاربوونیدا لە پۆستی سەرۆکایەتی. ئەمەآ بووە هۆی ناڕەزایی شەقام رایەکی جیهانی پێکهێنا ورەفتاری بەکۆمەڵ وجەماوەری لێکەوەتەوە بەمەبەستی پاشگەزبوونەوە لە بڕیارەکەی.

هەندێک پێیان وایە شەش روداو هاوکارە بوو لە دەرکەوتنی رای گشتی جیهانی ئەوانەش:

- شۆڕشی بەلشەفی ساڵی ١٩١٧.
- دروستبونی یەکەم رێکخراوی جیهانی بۆ پاراستنی ئاشتی <u>1919</u> (عصبه الامم League of Nations)
- قەیرانی ئابووری جیهانی لە زۆربەی وڵاتانی جیهان، بەتایبەتی ئەمریکا.
- جەنگی یەکەمی جیهان (١٩١٤-١٩١٨) وجەنگی دووەمی جیهان (١٩٣٩-١٩٤٥). کە نەهامەتی ووێرانکاری بەدوای خۆیدا هێنا.
- دروستبونی نەتەوە یەکگرتووەکان.
- کۆنگرەی باندونج بۆ پیکەوە ژیانی ئاشتیانە لە – ئەندەنوسیا – ١٩٥٥، لەسەرەتادا کۆمەڵێ لە وڵاتان بێلایەن بوون، وەکوو ئاسیا وئەفەریقا بەڵام دواتر پەرەی سەند وئەمریکای باشوری گرتەوە.
- ئامرازەکانی راگەیاندن وپێشکەوتنی تەکنەلۆژی رۆڵی کاراو کاریگەری هەیە لەسەر پێکهاتنی رای گشتی جیهانی، ئەم ئامرازانە سنوورەکان دەبەزێنن لە ئێستادا بابەتەکان بەشێوەیەکی خێرا دەگوازرێنەوە ومەحاڵە روداو وکێشەکان پەردەپۆش بکرێت، بەتایبەتی لەسەردەمی ئینتەرنێت، جیهان چەمکی دێی گەردوونی تێپەڕاند کە زانای بواری پەیوەندییەکان باسی لێدەکرد، بەڵکوو لەئێستادا جیهان بەهۆی شاشەی بچووکی مۆبایلەکان لە ناو لەپی دەستدایە.

ئەو ئاستەنگانەی دەبنە هۆی نەبوونی رایەکی جیهانی چالاک بریتین لە:

- نەبوونی رۆشنبیری جیهانی: کەمن ئەوانەی کە پرسە جیهانییەکان بە خەمی خۆیان دەزانن ئەمەش بەهۆی ئەوەی ئەو رۆشنبیرییەیان نییە سەبارەت بەوەی کە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی خێزانێکە، بۆیە زۆر جار گوێ خۆیان دەبەستن لەئاست روداوە جیهانییەکان ولێیان بێ دەنگ دەبن، ئەمەش بەهۆی پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان.
- چالاک نەبوون یان سستی رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان (نەتەوە یەکگرتووەکان):

هەبوونی سەربازگەی سیاسی جیاواز لە دنیای (شیوعی- سەرمایەداری – ئیسلامی) ئەم سەربازگانە دەبنە ڕێگر لە پێش هەبوونی رای گشتی جیهانی.
- هەبوونی کێشەی لە جیاوازی زمان ونەریت وبەهاکان: زۆر جار ئەمانە دەبنە ڕێگر لە پێش پرۆسەکە بەهۆی نەبوونی تێگەیشتنی هاوبەش لەسەر پرس وبابەتەکە، نەبوونی زمانی هاوبەش بۆ تێگەیشتن ڕێگرە لەپێش کردنەوەی کۆد وتێگەیشتن لە هێما زمانییەکان. لە لایەکی دیکەوە جیاوازی لە نەریت وبەهاکان وا دەکات لایەنی بەرامبەر بسڵێتەوە لە بەشداریکردن لە پرسەکان ئەگەرچی گرنگیش بن بۆ مرائیایەتی.

رای گشتی جیهانی سێ وێنەی سەرەکی دەخاتەرو:

- نزیکبوونەی گۆشەنیگا وتێڕوانین لەلایەن چەند کۆمەڵگەیەکەوە سەبارەت بە یەک کێشە.
- توانای پێوانەکردنی رای گشتی جیهانی لەڕێگەی توێژینەوەوە.
- دەرکەوتنی رۆڵی گەورەی حزبە سیاسیەکان وگروپەکانی فشار.

ئەو بەربەستانەی دەبنە ڕێگر لە پێش درووست بوونی رای گشتی جیهانی:

- دیکتاتۆری: پەیوەندی وکۆنترۆڵکردنی سیستمی میدیای نێودەوڵەتی.
- رەگەزپەرستی:نەبوونی دادپەروەری ئەمەش بەهۆی جیاوازی مادی ورۆشنبیری لەنێوان گۆمەڵگەکانی جیهان.

جۆرەکانی رای گشتی جیهانی:

هەندێک لە زانایانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی رای گشتی جیهانی دابەشی دەکەن بۆ دوو جۆر:

- رای گشتی جیهانی فەرمی (رەسمی)
- رای گشتی جیهانی نا فەرمی (غیر رەسمی)

قۆناغەکانی دروستبوونی رای گشتی جیهانی: هەر وەک چۆن پرۆسەی دروستبوونی رای گشتی بە چەند قۆناغێک تێپەڕدەبێت بەهامان شێوە رای گشتی جیهانییش چەند قۆناغێک تێپەڕدەبێت :

- قۆناغی دەرک کردن
- قۆناغی ململانێ
- قۆناغی ڕێکەوتن ورازیبوون
- قۆناغی تێکەڵبوون (یەکبوون)
- قۆناغی سەقامگیری رای گشتی.

زانایان بۆچونی جیاوازیان هەیە دەربارەی گرنگی رای گشتی جیهانی:

- هەندێکیان جەخت لەسەر کاریگەری وچالاکی رای گشتی جیهانی دەکەنەوە، چونکە هۆکار بوو لە گەشەسەندنی ئەو ڕێکخراوانەی کاردەکەن بۆ سەپاندن وبەرقەرار بوونی ئاشتی جیهانی.
- بەڵام هەندێکیان رایان وایە کە رای گشتی جیهانی رۆڵی کاریگەری نییە سەبارەت بە کرداری هەندێک لەوڵاتە ستەمکارەکان وەکو:

- شکست هێنانی رای گشتی جیهانی لە کارکردنە سەر سیاسەتی فراوانبوونەوەی ئەڵمانیا لە ئەورویا.
- شکست هێنانی رای گشتی جیهانی لە راگرتنی دەستێوەردانی چەکداری سۆڤییەت لە مەجەر وپۆڵەندا ساڵی ١٩٥٦.
- شکست هێنانی رای گشتی جیهانی بۆکاریگەری لەسەر ئەمەریکا کە نەچێتە ناو ڤێتنامەوە لەساڵی ١٩٦٤.

کەواتە دەتوانین بڵێین کاریگەری رای گشتی جیهانی دەگۆردرێت بەپێی هەڵوێستە نێودەوڵەتییەکان، دەکرێت کاریگەری ئەرێنی هەبێت، ودەکرێت هیچ کاریگەرییەکیشی نەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی وڵاتانی دونیا تەنانەت بە زلهێزەکانیشەوە، ناتوانن رای گشتی جیهانی پشتگوێ بخەن، بەڵکو هەمیشە هەوڵدەدەن پاساو بۆ هەڵوێستکانیان بهێننەوە بەمەبەستی رازیکردنی رای گشتی جیهانی سەبارەت بە هەڵوێست وسیاسەتەکانیان.

یەکەی ئاراستەکانی رای گشتی جیهانی کاریگەر دەبێت بەکەمترین ئامادەگی ئاستی دەرونی کەدەبێتە هۆی دروستبوونی کۆمەڵێک باوەری گشتی وهاوبەش سەبارەت بە بەهاو پرسنیبە مرۆییەکان کە کاریگەر نابێت بە نەژادپەرستی ورەگەز پەرستی وژینگەیی، هەر پێشێلکارییەک بۆ ئەم بەهایانە وادەکات کە وڵاتانی جیهان دژی بوەستنەوەو سەرکۆنەی بکەن، ئەمەش دەبێتە هۆکاری دروستبوونی رایەکی گشتی جیهانی یەکگرتوو، کە زۆربەی وڵاتان لەسەری رێکدەکەون.

بەشی سێیەم

رای گشتی وپرۆسەی پەیوەندی "گەیاندن "

بەکارهێنانی جۆر وئاستەکانی پرۆسەی "پەیوەندی، گەیاندن، کۆمۆنیکەیشن" پێش مەرجن بۆ دروستبوونی کارلێکی کۆمەڵایەتی، کە رای گشتی زادەی ئەو کارلێکەیە، واتا بەبێ بوونی پەیوەندی وکارلێک شتێک بەناوی رای گشتی بوونی نابێت.

بۆیە لێرەدا وێڕای میدیا وئامرازەکانی پەیوەندی جەماوەری، رۆڵی پرۆسەی کۆمۆنیکەیشن بەگشتی دەخەینەروو.

لێرەدا ئاماژە بە پرۆسەی پەیوەندی و جۆرو ئاستەکانی پەیوەندی وگەیاندنی جەماوەری دەکەین کە بۆ دروستبوون یان پێکهێنانی رای گشتی پێویستن :

پرۆسەی پەیوەندی یان گەیاندن بریتییە: لە گواستنەوەی زانیاری، راوبۆچوون وبەدیهێنانی تێگەیشتن، لە نێوان تاکەکان بە هۆی هێما وئامرازی جۆراوجۆر، گوتەیی بێت لەڕێگەی زمانەوە یان ناگوتەیی لەڕێگەی هێما و ئاماژە و نوسینەوە.

بۆ ئەم مەبەستە پەیوەندی کەسی زۆر گرنگە لە دروستبوونی رای گشتی کە بریتییە لەو پەیوەندییەی لەنێوان دوکەس یان زیاتردا رودەدات، ئەم پەیوەندییە دەکرێت راستەوخۆ بێت یان دەکرێت ناراستەوخۆ بێت بەهۆی بەکارهێنانی ئامرازێک لەئامرازەکانی گەیاندن وەک تەلەفۆن ،ئیمەیل، هەندێ شێوازی بەکارهێنانی ئینتەر نێت.

بۆ بایەخی ئەم بابەتەش دەگەڕێینەوە بۆ ناوەڕۆکی تیۆری گەیاندنی زانیاری بە دوو قۆناغ، ئەم تیۆرە فۆکەس لەسەر رۆڵی سەرکردەکانی را دەکاتەوە لەناو کۆمەڵگە بۆ درووستکردنی کاریگەری لەسەر جەماوەر لەڕێگەی شیکردنەی پەیامەکان بۆیان. بۆیە هەرچەندە پەیوەندی راستەوخۆ بێت ئەوەندە کاریگەری پەیامەکە زیاد دەکات وتێگەیشتن باشتر دێتە ئاراوە. دەکرێ ئەم کاریگەرییە لە پەیوەندی بەکۆمەڵیش گرنگی خۆی هەبێت لە کاتێکدا هەلی یەکسان فەراهەم بێت بۆ بەشداریکردن وگفتووگۆ لەنێوان کەس وگروپە بەشداربووەکان. بۆ نموونە لەنێوان مامۆستا لە هۆڵی وانە وتنەوەدا یان کۆڕو کۆبونەوەو لێدوانی سەرۆک و سیاسییەکان بۆ گروپێک، چونکە روبەڕووە.

(صالح خليل ابو إصبع، 1995) بەم جۆرە پێناسەی پەیوەندی جەماوەری دەکات:

پەیوەندی جەماوەری پرۆسەیەکی رێکخراو و پلان بۆ دارێژراوە، لەڕێگەی دەزگایەکی راگەیاندنەوە، بیسراو یان بینراو یان خوێنراو ئەنجام دەدرێت، لەم پەیوەندییەدا پەیام ئاڕاستەی جەماوەرێکی فراوان دەکرێت بەبێ رەچاوکردنی شوێن و رێژەو ئاست، ئەم جۆرە لە پەیوەندی لە ئێستادا دەکرێت لەڕێگەی تۆڕی ئینتەرنێتەوە ئەنجام بدرێت کاتێ پەیامەکان گشتگیر و فراوانن و بۆ بەکاربەر دەگوازرێنەوە ، خزمەتگوزارییەکانی ئەم تۆڕە کۆمەڵێک بژاردە دەدات بە بەکاربەر لەوانە بڵاوکردنەوە بۆ گشت بەکاربەران، هەروەها بژاردەی سپۆنسەرکردنی پۆست کە لەسەدەمی ئێستدا زۆر گرنگە بۆ گەیاندنی پەیامەکان بە زۆرترین رێژەی بەکاربەر لە تۆڕەکە، کە ئەم بابەتە لە بەشێکی تری ئەم کتێبە دەخەینە روو.

تایبەتمەندییەکانی پەیوەندی جەماوەری بریتییە لەوەی ئەم جۆرە لە پەیوەندی یان گەیاندن

- پرۆسەیەکی بەرنامە بۆ داڕێژراوە .
- نێرەر ناتوانێت وەرگر بناسێت .
- ناڕاستەوخۆیە وکارلێکی نێوانیان نییە.
- خێرایەو بەزوترین کات سنورەکان دەبرێت.
- دەکرێت کلتوورە جیاوازەکان لەیەکتر نزیک بکاتەوە وببێتە هۆی کرانەوە ونەهێشتنی سنورەکان.

- بەرفرەو جۆراوجۆرە.
- توانای سەرنج راکێشانی تێدایە و کارتێکەرە دەنگی و رەنگییەکانی تێدایە و بەمەش کاریگەری پەیامەکان زیاتر دەبێت.

میدیا و رای گشتی

گرنگیدان بە پێکهێنان ودروستکردنی رای گشتی بەدەر نییە لە ئەرکەکانی میدیا، ئەم گوزارشتە بۆ هەموو جۆرەکانی ئامرازەکانی راگەیاندن تەواوە. رۆژنامە بێت یان رادیۆ وتەلەفیزیۆن یان میدیای نوێ. ئەگەر مەبەست دروستکردنی رای گشتی هۆشیار بێت یان ئاڕاستەکراو بێت. هەر یەک لە ئامرازەکان بە پێی تایبەتمەندی خۆیان رۆڵ دەگێڕن لەو ئەرکەدا.

تیۆرەکانی راگەیاندن بە جیاوازی کاریگەریان چی راستەوخۆ بێت یان ناراستەوخۆ، یان بەهێز بێت یان لەسەرخۆ، دور مەودا یان مام ناوەند، بەشدارن لە کارکردنە سەر و جەماوەر و رای گشتی .

ئامرازەکانی راگەیاندن رۆڵیان هەیە لە ریزبەندکردنی پێشینەکان وگرینگی پێدانی جەماوەر، کە پشت بەم ئامرازانە دەبەستن بۆ زانینی کێشە و مەسەلەکان لە نێو ژمارەیەکی زۆر لەو مەسەلە وبابەتانەی کە لە کۆمەڵگادا هەن.

ئامرازەکانی راگەیاندن بەشێوەیەکی راستەوخۆ و بەهێز کار لە رای گشتی دەکەن، واڵتەر لیبمان لە کتێبەکەی "رای گشتی" 1922 باس لەوە دەکات، کە ئامرازەکانی راگەیاندن لەمەودای پێشکەشکردنی ئەو بابەتانەوە، کە گرنگە بەلای کۆمەڵگەوە رای گشتی پێکدەهێنن(نەعوم چۆمسکی، 2018).

بە پێی تیۆری ئەجێندا سێتینگ ئامرازەکانی راگەیاندن پێشینەکانی وەرگر بەشێوەیەك رێکدەخەن یان دیاری دەکەن، کە جەماوەر" بیر لە چی دەکەنەوە" وبە لێهاتوویییەوە سەردەکەون لەم کارە بە پلەبەندی وبە تێپەڕبوونی کات.(حسن عماد المکاوی، لیلی حسین السید، 2014) واتە پەیوەندییەکی باش و بەهێز هەیە، لەنێوان فۆکەس کردنی ئامرازەکانی راگەیاندن لەسەر ژمارەیەك بابەتی دیاری کراو وسەرهەڵدانی هەمان بابەت لای جەماوەر.

لە هەرێمی کوردستانیش ئامرازەکانی راگەیاندن کاریگەرتر بوون لە پێکهێنانی رای گشتیبەبەراورد بە فاکتەرە پێکهێنەرەکانی دیکە لە ماوەی (1999/5-2000/5)(عەبدوڵڵا خورشید،2000)

ئیلیزابێث نویل نیومان لە تیۆرەکەیدا " Spiral of Silence" بڵاوبوونەوەی بێدەنگی، کە لە ساڵانی حەفتاکاندا خستییە روو سەبارەت بەرۆڵی ئامرازەکانی راگەیاندن لە بڵاوبوونەوەی بێدەنگی(ارثر اسا بیرغر،2012)

باس لە هێزی ئامرازەکانی راگەیاندن دەکات، لە پێکهێنانی رای گشتی. یارمەتیمان دەدات کە لەوە تێبگەین چۆن میدیا وادەکات هەندی بیر وبۆچون لە کۆمەڵگەدا زاڵ بکات کە ببێتە رای زۆرینە، لەمەودای کاریگەری کەڵەکەبوو لەڕێگەی دوبارەکردنەوە، وگەمارۆدانی تاك لەهەرجێیەك بێ لەڕێگەی میدیا، وهاوشێوەیی پەیامە ئاڕاستەکراوەکانەوە وگرنگی دان بەهەندێ بابەت جیا لەوانی دیکە.

ئەگەر باسی ئێزگەی بیستراوی رادیۆ بکەین دەبینین کۆمەڵێک تایبەتمەندیی هەیە کە هاوکارە بۆ بەدەسهێنانی ئاڕاستەکانی وەرگری پەیامەکانی چونکە :(سامان جەلال، 2018)

- کەناڵێکی هەمەلایەن وگشتییە و ئاڕاستەی هەموو چین وتوێژەکانی کۆمەڵ دەکرێت.
- بەدەنگ وبە وشە بەشداری لە پەیوەندیکردندا دەکات .
- - دەتواندرێت پەیام یان نامە تیایدا دووبارە بکرێتەوە.
- - ئامێرێکی هەرزانە.

—

- ماندوبوونی کەمە ولە بەڕێوەبردندا بودجەی کەمی پێویستە.

- - دەتوانێ زانیاری زۆر بدات .

- لەپێشوازی پەیامی رادیۆدا، تەنها هەستەوەری بیستن بەشداری دەکات.

- - خێرایە لە پەخش وگەیاندندا.
- لەزۆربەی کاتەکاندا دەتواندرێت پەنا بۆ رادیۆ ببردرێت.
- لەزۆربەی شوێنەکاندا دەتواندرێت بەکاربهێندرێت، لەنێو ئوتومۆبێل...شەمەندەفەر...فرۆکە...هتد.
- لە رادیۆدا وێنەو دەنگ بەیەکەوە پەخش ناکرێت، بۆیە ناتواندرێت وەک تەلەفیزیۆن زۆرترین سەرنج رابکێشێت. وکاتێک بابەتێک...هەواڵێک...یان وشەیەک لەرێگەی رادیۆوە پەخش دەکرێت، ئەوا وەرگر ناتوانێ وەک رۆژنامە بگەرێتەوە سەری.

بەشی چوارەم

رای گشتی ئەلیکترۆنی ودەرکەوتەکانی

ئەگەر قۆناغی بەر لەسەرهەڵدانی ئینتەرنێت راگەیاندنی تەقلیدی (رۆژنامە ورادیۆ وتەلەفزیۆن) هۆکارێکی باش بوبن بۆ پێکهێنانی رای گشتی، دوای سەرهەڵدانی تۆری ئینتەرنێت دەروازەیەکی تر کرایەوە بۆ گەشەسەندنی رای گشتی، بەکاتێکی زۆر کەم هەواڵ وگۆرانکارییەکان دەگەن بە بەکاربە ودەتوانێ لێیان ئاگاداربێ، بەتاییەت لەگەڵ سەرهەڵدانی تورە کۆمەڵایەتییەکان، ئیدی شتێك نەما بەناوی بەربەستی شوێن وکات بوونی سەکۆ یەکی ئازاد، زەمینەیەکی گونجاوی بۆ بیری ئازاد ودەربرینی ئازاد فەراهەم کرد.
دواتر سەرهەڵدانی رۆژنامە ئەلکترۆنی وپێگە ئەلکترۆنییەکان دەرفەتی بەشداریکردنی بەکارهێنەرانی هێنایە پێش، بەتاییەتر سەرهەڵدانی تۆری کۆمەڵایەتی فەیسبوك پێناسەیەکی تری دا بەپەیوەندیکردن، وەرچەرخانێکی گەورە بوولە ئاستی جیهاندا.
سەرهەڵدانی (میدیای نوێ) ئەو بەربەستانەی بری کە چیتر هاووڵاتی ئاسایی تەنها وەرگر بێت بەکارهێنەر بەشدارێکی راستەقینەیە ودەتوانێت پەیامەکانی خۆی بنێری، (مارشال ماکلۆهان) بۆ دەرکەوتنی ئینتەرنێت گوتی: لەسایەی تۆری ئینتەرنێت جیهان بۆتە گوندێکی بچووك.
لەئیستادا ئینتەرنێت ئەوەی تێپەراند کە گوندێکی بچووک بێت بەڵکو بەشداری دەکا لە گۆرانکارییەکانی ئەم جیهانە، تاکەکان لە جیهاندا لەمەودای شاشەیەکی بچووکی موبایلەوە ئاگادارن لە روداوەکان وبەشدارن لە دەربرینی نارەزایی ورا وبۆچوونی خۆیان لەبارەی نادادپەروەری وئەو کێشانەی مرۆڤایەتی پێوەی سەرقاڵن.

رای گشتی ئەلیکترۆنی:

هەموو ئەو بیرۆکە وپێشنیار وبەشداریکردن وبیروبۆچون وزانیاری و وێنە وکاریکاتێر وگرتە ڤیدیۆییانە یان هەر گوزارشتێکی نارەزایەتی وتورەبوون دەگرێتەوە کە گوزارشت لە ئاراستەیەکی دیاریکراو دەکات بەمەبەستی داکۆکی کردن لە ئایدۆلۆژیایەک کە لە ئەزمونێکی کەسایەتییەوە یان بەکۆمەڵ سەرچاوە دەگرێت، دەگات بە ئەنجامێکی سیاسی گشتی وەکو پەیامێکی گەیاندن لەرێگەی تۆری ئینتەرنێتەوە دەگەیەنرێت، دەرفەت بۆ هەمو ئەو کەسانە دەرەخسێنی کە بەکارهێنەرن و دەستیان رادەگات بە تەکنەلۆژیا ئاگاداربن یان بەشداربن لە بە دەربرینی راوبۆچونیان.
رای گشتی ئەلکترۆنی: گوزارشتە لە رای گەورەترین توێژی جەماوەر لەناوخۆی یەك وڵات یان زیاتر لە تۆری فراوانی جیهانی ئینتەرنیت وکاریگەری لەسەر گەورەترین توێژ دروست دەکات لەئەنجامی دەست راگەیشتنی بەو تورە لەسەرانسەری جیهاندا بڵاودەکرێنەوە لەرێگەی تۆری ئینتەرنیتەوە.(فتحي حسين عامر،2012)

ڕای گشتی ئەلیکترۆنی: بریتییە لەو ڕایەی کە لە نێوان بەکارهێنەرانی فەزای ئەلیکترۆنی وتۆڕی ئینتەرنێت سەرهەڵدەدات، لەبارەی کێشە ومەسەلەیەک کە جێی بایەخ پێدانیانە، لەدەرەنجامی کارلێک کردنی بەکاربەران ونزیکبوونی بیروبۆچونیان لەبارەی ئەو کێشەیەی جێی باسە بە پاڵپشتیکردن بێت یان ڕەتکردنەوە.(جنار نامق، 2019) میدیای نوێ لەڕێگەی تایبەتمەندییەکانیەوە توانی بوونی ئەرێنی خۆی بسەلمێنێت لە کەشی ڕاگەیاندن لە ژیانی جەماوەر کە پێگەی بنەڕەتی ڕای گشتی پێکدەهێنن(حسين علي الفلاحي، 2013)

لێرەوە دەکرێت ڕۆڵی میدیای نوێ باس بکرێت وەکو وەرچەرخانێکی گرنگ لە هەموو کایەکانی ژیان لەم سەردەمەدا دەرفەتی ڕەهای دا بە بەکاربەر لەهەرجێیەکی گەردوون بیەوێت دەتوانێ کاریگەری دروست بکات، بۆ ئەم مەبەستەش دەتوانین جینۆسایدی ئیزیدییەکان وئەو شۆڕشانە بەنمونە بێنینەوە کە ناوی بەهاری عەرەبی لێنراوە، بووە هۆی جوڵاندنی ڕای گشتی شەقامی عەرەبی بوو وتۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی فەیس بوك وتویتەر...وهتد، وەک ئامرازێک تێیدا بەکارهات.

ئەو گۆڕاوانەی پەیوەستن بە بوونی ڕای گشتی ئەلیکترۆنی بریتیین لە:

- بەردەست بوونی هێڵی ئینتەرنێت
- بوونی ئامێری کۆمپوتەر ومۆبایلی زیرەک Smart phone **(** فتحي حسين عامر،2012 **)**
- بوونی هەژمار "Account" یان لاپەڕە لەسەر سۆشیاڵ میدیا (Social media)
- بوونی شارەزایی بەکارهێنانی ئینتەرنێت وتوانای بەکارهێنان وبەشداریکردن.(جنار نامق، 2019)

تایبەتمەندییەکانی ڕای گشتی ئەلکترۆنی:(طاهر حسن أبو زيد، 2012**)**

- ئاسانی پێوانەکردنی ئاڕاستەکانی.
- کارلێکردن لەگەڵ زۆربەی ئەو بابەتانەی بەلایەوە گرنگە.
- نوێبوونەوەی ڕای گشتی ئەلکترۆنی.
- خێرایی دروستبونی ئاڕاستەکانی.
- کەمبوونەوەی تێچوون بەشێوەیەکی ڕێژەیی لە هەندێ وڵاتدا
- پیشەیی بوون ولێهاتوویی ودەسپاکی لەکاتی پێوانەکردنی ئاڕاستەکانی.
- بوونی نیشانە یان هێمای ژمێرەری بەشداربووان کە بەعەرەبی پێی دەگوترێت (عداد الزوار) بەئینگلیزی دەکاتە "User Counter" تایبەتمەندیەکی گرنگە بۆ پێوانەکردن وزانینی ڕێژەی بەشداربووان. (جنار نامق، 2019)

ئامرازەکانی گەیاندنی پەیامەکان:

گرنگی فەزای ئەلکترۆنی لەوەدا دەردەکەوێت کە بەکاربەر "User" دەتوانێت بەئاسانی لەم مەودایەوە گوزارشت لە ڕا وبۆچونی خۆی بکات سەبارەت بەو پرس وبابەتانەی کەجێی بایەخی ئەون، لێرەدا هەندێک لەو ئامرازانە دیاریدەکەین کە تۆڕی ئینتەرنێت دەستەبەری کردون بۆ گەیاندنی پەیامەکان لەوانەش: **(** سناء الجبور،2010**)**

- ئیمەیل: زۆرێک لە پێگەکان ئەم خزمەتگوزارییە بە خۆڕایی پێشکەش دەکەن، وەک خزمەتگوزارییەکانی (یاهو، هۆتمەیل، جی مەیل، مای وای، مەیل، ...هتد).
- گروپەکان: بەشیوەی بێبەرامبەر لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت بەردەستە.
- گروپە تایبەتمەندەکان: ئەمانە چەند گروپێکن کە هەمان کار دەکەن بەڵام تایبەتمەندی کارێک یان دەستەیەکی دیاریکراودەکەن، لەوانەش (خۆشەویستانی وڵات، گروپی نەخۆشییە تایبەتەکان، گروپی لاوان، ئاینی، زانستی، هاندەری یانەیەک، گروپە ڕەگەزپەرستییەکان، گروپە بێئاینەکان، هتد..).

- یانە وسەکۆی گفتوگۆ: ئەمەش لەزۆرێک لە پێگەکان هەن، ئەمانیش بەشێوەی بێبەرامبەر بەکاردێن، لەم یانە وسەکۆیانەوە گفتوگۆ وبەیەکگەیشتن هەیە بۆ قسەوباس لەسەر پرس وبابەتی دیاریکراو یان هەواڵ وئاگاداری، ئەمە وێڕای ژورەکانی چات وگفتوگۆ، لەوانەش ژورەکانی Paltalk، Match.com، secondlife.com، هتد...
- کۆمێنتی سەردانیکەرەکان: ئەم خزمەتگوزارییە بوار بۆ بەکاربەر دەڕەخسێنێت بۆدەربڕینی رای خۆی لەڕێگەی نوسینی کۆمێنت لەسەر ناوەڕۆکی ئەو بابەتانەی کە بڵاودەبنەوە لەهەرکام لە پێگە میدیاییە فەرمییەکان یان پێگە کەسییەکان، دەکرێت ئەم کۆمێنتانە ببنە تەوەری بابەتی نوێ لەمیدیادا.

ئاستەنگەکانی رای گشتی ئەلیکترۆنی لە هەرێمی کوردستان

- نەخوێندەواری تەکنەلۆژی، مەبەست لێی نەبوونی توانای بەکارهێنانی میدیای نوێ، کەدەبێتە رێگر لەپێش دەربڕینی رای تاک ونەبوونی زەمینەی بەشداریکردن. ئەم ئاستەنگەش لە هەرێمی کوردستان ناتوانرێ نکۆڵی لێبکرێت.

-نەبوون یان خاوی ونەگەیشتنیی هێڵی ئینتەرنێت بە هەندێ شوێن، ئەم دیاردەیە بەردەوام بوونی هەیە تەنانەت لەنێو ویبنار و وانە ئەلیکترۆنییەکانیشدا، بەکاربەری تۆڕ دوچاری گرفتی بڕان یان لاوازی هێڵ دەبێتەوە کە دەبێتە هۆی بچڕان لە گەیاندنی پەیامی خوازراو.

- هەژاری وباری ئابووری خراپ، فەراهەمنەبوونی هێڵی ئینتەرنێت بە نرخێکی گونجاو ونزمی وخراپی ئاستی داهاتی هاووڵاتیان ئاستەنگێکی دیکەی ئەم جۆرەیە لە رای گشتی.

- نەبوونی ئامێری کۆمپیوتەر ومۆبایلی زیرەک Smart phon.

- نەبوونی ژێرخانێکی گونجاو.

- هەڵقوڵانی زانیاری بەلێشاو لەمەودای تۆڕەکەوە وادەکات بەکاربەر نەیپەرژێت هەموو زانیارییەکان وەربگرێت.

رۆژنامەگەری هاووڵاتی

ئەو رۆژنامەگەریەیە کە هاووڵاتی بەشدارە تێیدا وەک رۆژنامەنوسێک لەگواستنەوەی هەواڵ وروداوو وێنەکان، لەشوێنی روداوەکاندا لەڕێگەی تەکنەلۆژیای نوێ وموبایلە سمارتەکانەوە، بەشدارکردنی هاووڵاتییان لە گەیاندنی روداوەکان هۆکاربوو بۆ سەرهەڵدانی رۆژنامەگەری هاووڵاتی.

زوربەی ئەوانەی گرنگی بەم بابەتە دەدەن پێیانوایە ئەم شێوازەی رۆژنامەگەری لە ٢٢ نۆڤەمبەری ١٩٦٣ لەولایەتە یەگرتووەکانی ئەمریکا دەرکەوت کاتێک هاووڵاتییەکی ئەمریکی بەناوی (ئەبراهام زابرودر) بەخۆی وکامێراکەیەوە چو بۆ شاری دالاس بەمەبەستی وێنەگرتنی کەژاوەی سەرۆکی ئەمریکا (جۆن کەنەدی)، لەکاتی وێنەگرتندا بوو کە کەنەدی تیرۆر کرا، دوای سێ رۆژ ئەبراهام ڤیدیۆی کاتی تیرۆرکردنەکەی کەنەدی کە ٣٠ چرکە بوو فرۆشت بە گۆڤاری لایف بەبڕی ١٥٠ هەزار دۆلار. ئەبراهام بەخەیاڵیدا نەدەهات ببێتە کەسێکی بەناوبانگ لەرۆژنامەگەری هاووڵاتیدا.

هەندێکی تر لەو باوەڕەدان رۆژنامەگەری هاووڵاتی ساڵی ١٩٨٨ دەرکەوت لەکاتی هەڵبژاردنەکانی سەرۆکایەتی ئەمەریکادا، لەوکاتەدا خەڵک بڕوای بە دەزگاکانی راگەیاندنی ئەمەریکا نەمابوو، رۆژنامەنوسان بەشدارییان بە خەڵک دەکرد ورا وبۆچونی هاووڵاتییانیان وەردەگرت لەسەر پرس ومەسەلەکان. .(نها السيد عبد المعطي، 2015)

بەپێی ویکیپیدیا بزووتنەوەی نوێی ڕۆژنامەگەری هاوولاتی ساڵی ١٩٨٨ لەگەڵ هەڵبژاردنەکانی ئەمەریکادا ئەم مۆدێلە دەرکەوت لەژێر ناوی ڕۆژنامەگەری گشتی (Public Journalism). لەگەڵ دەرکەوتنی ئینتەرنێتدا وای لێهات هاوولاتی خۆی هەواڵ وزانیاری بڵاوبکاتەوە وخۆی ببێتە ڕۆژنامەنووس

(ویلس وبومان) ئاماژەیان بەوە کردووە:" مێژووی ئەم جۆرە ڕۆژنامەگەرییە بۆ ڕوداوە تیرۆریستییەکانی ١١ سێپتێمبەر دەگێرنەوە، قۆناغێکی نوێی ڕۆژنامەگەری دەرکەوت بەشێوازێکی نوێ کە دان گیلمۆر ئەم بۆچوونە بە پەسەند دەزانێ.

هەر لەو بارەیەوە گیلمۆر باسی (تۆماس باین) دەکات کە زۆر نوسینی ڕەخنەیی بڵاوکردوەتەوە لەمەڕ شۆڕش وئازادی بیروڕا وئازادی ڕۆژنامەگەری لە ئەمەریکا، هەرچی (چاپمان ونوتاڵ) لەتوێژینەوەکانیاندا جەخت لەسەر بۆچوونەکەی (گیلمۆر) دەکەنەوە ودەڵێن : ڕۆژنامەگەری هاوولاتی لەسەدەی ١٨ لەئەمەریکا هەبووە، زۆربەی ڕۆژنامەنووسەکان هەواڵەکانیان لەخەڵکی ئاسایی وەردەگرت وەک کۆکەرەوەی هەواڵ بەکاریان دەهێنان، هەروەک ئەوەی لە چارەکی یەکەمی سەدەی ١٨ لە بەریتانیا هەبوو کە خەڵکی لەکاتی نەبوونی ڕۆژنامەنووساندا خۆیان هەواڵیان بۆ ڕۆژنامەکان دەنارد.

بە پێی بۆچونی" برتراند بکیری" بەرێوەبەری کۆربەندی جیهانی نوسەرانی لە پاریس و" لاری کیلمان" بەرێوەبەری پەیوەندییەکانی کۆمەڵەی جیهانی ئەو ڕۆژنامانەی سەر بە کۆربەندەکەن لە شۆڕشێکی میدیایی لە بواری ڕۆژنامەگەری هاوولاتی بەرپابوو لە حەوتی یۆلیۆی2005 . لەئەنجامی بینینی تەقینەوی تیرۆریستی کە لە تونێلێکدا رویدا، بەهەزاران خەڵک وێنە وگرتەی ڤیدیۆییان تۆمارکرد وناردیان بۆ ڕۆژنامەکان، بەڵام وەرچەرخانی گرنگتر دەگەرێننەوە بۆ 11 ی کانونی یەکەمی سالی 2005 تەقینەوەیەك لە کۆگایەکی نەوت لە (بۆنسفیلد) ی بەریتانیا رویدا، هاوولاتییان بەر لە ڕۆژنامە پیشەگەرەکان توانیان رومالی ئەو روداوە بکەن. ڕۆژنامەگەری هاوولاتی دەرفەتێکی زێڕینە بۆ ئاراستەکردنی رای گشتی، ئەوەهاوولاتییە کە بڕیاردەری هەڵبژاردنی تێکستەکان وتۆمارکەری روداوەکانە، ئەوە هاوولاتییە لەڕێگەی تۆڕی ئینتەرنێتەوە بڕیار لەسەر چارەنوسی دەسەڵاتی سیاسی دەدات دەبێتە هۆی جولاندنی رای گشتی.(نها السید عبد المعطي، 2015)

دەرکەوتەکانی رای گشتی ئەلکترۆنی

خۆپیشاندان و ڕێپێوان - المسيرات والمظاهرات:

خۆپیشاندان و ڕێپێوان مافێکە لە جاڕنامەی نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ، وەک مافێکی سیاسی دانی پێدانراوەو بەشێکە لە مافی (ئازادی رادەربڕین)، بەشێکە لە مافی (بەشداری سیاسی)، لە هەندێک لە وڵاتاندا، ئەم مافە بە تەواوی قەدەغەکراوە، یا ڕێگری لە ئەنجامدانی دەکرێت.

ئەم شێوازە بریتییە لە جۆرێک لە جۆرەکانی ڕەفتاری کۆمەڵایەتی دەستەجەمعی، لە میانەیەوە کۆمەڵێک خەڵک گوزارشت لە هەڵوێستی کۆمەڵایەتی یان سیاسی یا کەلتووری.... هتد، خۆیان دەکەن. ئەمە وا دەکات خۆپیشاندان ببێتە کەناڵێک کە خەڵک لێیەوە گوزارشت لە بیروڕای خۆیان لەسەر پرسێک یان کێشەیەک لە کێشەکان بکەن. زۆرجار هاولاتیان کاتێک کە هیچ دەرفەتێک یان کەناڵێکی فەرمی دیکەیان بۆ نەمابێتەوە لە گوزارشتکردن، ئیدی پەنا دەبەنە بەر خۆپیشاندان وهاتنە سەر شەقامەکان، سەروەختێک کەسێک یان تاکێک بەشداری لە خۆپیشاندندا دەکات، مانای وایە هاوکاری وپشتگیری لە تاکەکانی دیکە دەکات بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجانەی دەیانەوێت لەڕێگەی خۆپیشاندانەوە بەدەستی بێنن.

تویژەران جەخت دەکەنەوە کە ناو تۆڕەکان بوەتە گۆڕەپانی کاری مەدەنییانە وئامادەسازی بۆ کاری مەدەنییانە یان سازدانی هەڵمەتێک یان خۆپیشاندانێک یان بایکۆتی کاڵای وڵاتێک یان وەستانەوە دژی دیاردەیەک.(مراد بن علی الزریقات، 2008)

چالاکوانان تۆڕەکان بۆ کۆبوونەوە وبیرورا گۆڕینەوە بەکاردەهێنن، دواتر هەر لە تۆڕەکانەوە ئامادەسازی دەکەن بۆ ئەنجامدانی چالاکییەکە بانگەشە دەکەن، لەهەرێمی کوردستانیش ئەم بابەتە جێی خۆی گرتووە، چەندین نموونە هەن لەوانەش هەوڵەکانی کۆمەڵێک چالاکوان لەساڵی ٢٠١٣ دا، لەڕێگەی تۆڕەکانەوە توانیان خۆپیشاندانێکی گەورە لەناوخۆی هەرێم وچەند پایتەختێکی دنیادا رێکبخەن بۆ داواکاری سەربەخۆیی کوردستان وهەڵمەتەکە ناوی نرا (کەرنەڤاڵی سەربەخۆیی کوردستان) و لە ٢٣ ئابی ٢٠١٤ ئەم هەنگاوە بوبە پراکیتیکی و توانی رایەکی گشتی دروست بکات، ئەم هەڵمەتە لەهەموو ئەو شوێنانەی کە ئەنجامدرا یەک دروشم و یەک لۆگۆ ویەک کاتی دیاریکراوی هەبوو، بەمەش هەڵمەتەکە لەدنیای مەجازییەوە گوازرایەوە سەر شەقام. (جنار نامق، 2019)

(ناڕەزایەتییە ئەلکترۆنییەکان) لاحتجاجات الالکترونیة:

ناڕەزایەتی ئەلکترۆنی بەم شێوەیە پێناسە دەکرێت: شێوەیەکە لە شێوەکانی گوشار بۆسەر دەسەڵات ودەزگاکانی حکومەت بەبێ بەکارهێنانی توندوتیژی، مەبەست لەم شێوازە بەدیهێنانی داواکارییەکی دیاریکراوە، ئەم شێوازە بەشێوەی مانگرتن لەکار یان ناڕەزایەتی دەربڕین یان هەر شێوازێکی ناڕازیبوون درووست دەبێ کە گروپێک لەسەری رێک دەکەون.

لێرەشدا دوالیزمێک هەیە لەنێوان ناڕەزایەتی وەکو ئامرازێک بۆ گوزارشتکردن لە را وبۆچوون وئینتەرنێت وەک ئامراز وکەرەستەیەک بۆ بەکارهێنانی فەزای ئەلکترۆنی لە رێکخستن وکۆکردنەوە وهۆشیارکردنەوە، هەماهەنگی ودەسپێکردنی هەڵمەتەکان.(عادل عبد الصادق، 2010)

ئەو ناڕەزایەتیانەی لەڕێگەی ئینتەرنێتەوە دروست دەبن ڕێڕەوی خۆیان وەردەگرن لەمەودای بونیادێکی مەعریفیانە، بزوێنەرانی ئەم ناڕەزایەتییانە بریتین لە چالاکوانە نوێکان ودەستەبژێرە خاوەن زانیارییەکان.(أمیرة محمد سید احمد، 2015)

لەکوردستانیشدا ئەم ناڕەزایەتییە ئەلکترۆنییانە توانیویانە جێگەی خۆیان بگرن، دەبێت ئاماژە بەوە بدەین کە لەکوردستاندا زیاتر تۆڕی کۆمەڵایەتی فەیس بووک بەکار دێت، بۆیە زوربەی هەڵمەتەکان لەم تۆڕەوە سەرچاوە دەگرن، نموونەشمان بۆ ئەوە وەستانەوەیەبوو دژی بڕیارێکی ئەنجومەنی نوێنەران لە دیسەمبەری ٢٠١٤ لەکاتێکدا وڵات سەرقاڵی شەڕی تیرۆریستانی داعش بوو، بارودۆخی دارایی لەوپەڕی خراپیدا بوو، بڕیارەکان لەو کاتەدا بوونە هۆکاری سەرهەڵدانی ناڕەزایەتی بەکاربەرانی تۆڕەکان بەگشتی وفەیسبووک بەتایبەتی. (جنار نامق، 2019)

سەبارەت بە رۆڵی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان هەندێک پێیان وایە ئەگەرچی ئەم تۆڕانە بوونەتە وێستگەیەک بۆ خۆخاڵیکردنەوەی توڕەیی ونیگەرانییەکانی تاک، لەگەڵ ئەوەش هێشتا بەهای رەخنە وپۆستە جدییەکان کاریگەری خۆیان لە دەست نەداوە، دیارترین نموونەش دەنگی ناڕەزایەتی هاووڵاتییان بوو لەسەر فەیسبووک سەبارەت بەکڕینی ئۆتۆمبێل بۆ پەرلەمانتاران، لەڕێگەی بڵاوکردنەوەی سەدان پۆست ورەخنە وکاریکاتۆر، وایکرد پارلەمانی کوردستان بڕیارەکە رابگرێت.(هەردەوان مەحمود، ٢٠١٥)

هەڵمەتە ئەلیکترۆنییەکان (الحملات الالكترونية):

شێوازێکە لە شێوازەکانی بەشداریکردنی ئەلیکترۆنی بەمەبەستی پاڵپشتیکردن یان بەرهەڵستی ودژایەتیکردنی بابەتێک یان دیاردەیەک.

فەزای ئەلکترۆنی دەرفەتی رەخساند بۆ بەکاربەران بۆگوزارشتکردن لەواقعی کۆمەڵایەتی خۆیان بەمەبەستی گەشتن بە ویستەکانیان ونەهێشتنی نەهامەتییەکانیان.

ئەم شێوازە لەکوردستانیش بەکارهات، کاتێک جەماوەری کوردستان بەشداری هەڵمەتێکی پشتیوانیان کرد لە نادیە مورادی کچە یەزیدی کاتێک پاڵێوراو بوو بۆ وەرگرتنی خەڵاتی نۆبڵی ئاشی.

نموونەیەکی تری ئەم شێوازە بەشداریکردنی کوردستانیانی بەکاربەرانی تۆڕەکان بوو لە سەرتاسەری جیهاندا، بۆ کۆکردنەوەی سەد هەزار واژۆ بۆ راپرسی سەربەخۆیی کوردستان کە ماڵپەڕی کۆشکی سپی دایانبوو، ریژەی بەشداربوان ئەم ژمارەیەی تێپەڕکرد لەو ماوەیەی کە دیاریکرابوو. (جنار نامق، 2019)

ئامانجی هەڵمەتە ئەلیکترۆنییەکان

هەڵمەتە ئەلیکترۆنییەکان لەزەمینەیەکدا سەرهەڵدەدەن، کاری گروپە وچەند کەسێک بەرپرسیارییەتی دەگرنە ئەستو، ئەمانە بەردەوام راوێژ دەکەن بۆئەوەی هەڵمەتەکە دەستپێبکەن، دواتر ئەمانە هەوڵی دۆزینەوەی تۆڕێک لە لایەنگر وپشتیونان بۆ هەڵمەتەکە دەدەن چ ئەوانەی بەکارهێنەری تۆڕەکانن یان ئەوانەشی نزیکن لە ئامانجی هەڵمەتەکەوە، هەمیشە هەڵمەتە ئەلکترۆنییەکان لاوان نزیک دەکاتەوە وئەیانکاتە ئامانجی پشتیوانی هەڵمەتەکە، چونکە لاوان زیاتر تەکنەلۆژیای نوێ بەکاردێنن ولەڕوی فیزیکیشەوە چالاکن وئێنرژیان زۆرە.

لە هەڵمەتە ئەلیکترۆنییەکان دەکرێت کەسانی ناودار وئەستێرەکان بەکار بهێنرێن چونکە خاوەن پێگەو جەماوەری زۆرن، هەروەها بەئاسانی دەتوانێت کاریگەری هەبێت چونکە هەڵمەتە ئەلیکترۆنییەکان کاری خۆبەخشانە وسوود نەویستن(عادل عبد الصادق، 2013)

دەتوانین بڵێین هەڵمەتە ئەلکترۆنییەکان ئەم ئامانجانەی هەیە: (عادل عبد الصادق، 2013)

-گوزارشت کردن لە رایەک یان هەڵوێستێک کەناتوانرێت لە هۆکارەکانی راگەیاندنە تەقلیدییەکانەوە ئەنجام بدرێت

-کاریگەری دروستکردن لەسەر رای گشتی وباوەڕ ودیدگای کەسەکان لە بابەتێکی دیاریکراودا.

-بزواندن وجوڵاندنی توانا ووزەی جەماوەر لەسەر ئینتەرنێت وبەکارهێنانیان بۆ ئامانجێکی دیاریکراو.

-گەیاندنی را یا هەڵوێستیک بە ناوەندەکان کە بەئاسانی پێیان ناگەین.

زۆربەی هەڵمەتە ئەلیکترۆنییەکان لەنێو تۆڕەکاندا لەڕێگەی "هاشتاگ #" ەوە ئەنجام دەدرێن بۆیە لە خوارەوە پێناسە وگرنگی هاشتاگ روون دەکەینەوە:

هاشتاگ #:

گوزارشتە لە پۆلینکردنی کۆمەڵێك هەواڵی پەیوەست بە یەك بابەت، کاتێ خوێنەر زانیاریەکانی تەواونابن بەیەك بابەت هاشتاگ رۆڵی گرنگی هەیە لە پێدانی زانیاری وبابەتی زۆرتر.(Murad،2016)

گرنگی هاشتاگ ئەوەیە زانیاریەکان ریزبەند دەکات وسەرەتای هەموو بابەتەکان بەم نیشانەیە # دەستپیدەکات. بڵاوکردنەوەی هەموو نوسین وناو وبابەتێك بە # دەبێت.

کاتێ بەکاربەر بیەوێت زانیاریی زیاتری لەبارەی رووداوێکەوە بەدەست بگات ئەوە بەم هێمایە ئەو بابەت ورووداوە پشت ئەستور دەکا بە ڤیدیۆ وبابەتی تر. ئەم نیشانەیە گرنگە بۆ رای گشتی، چونکە رای گشتی ئەو کاتە دروست دەبێ کە داتای پێویست وزانیاری دروست بەقەبارەی زۆر بلاوببێتەوە.

مێژووی هاشتاگ#:

ئەو هاشتاگانەی لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان دادەنرێن بۆ زۆرێک لەبەکاربەران بووەتە جێی سەرنج وپرسیار، ئەم هێمایە چییە وبۆچی بەکاردێت، لێرەدە هەوڵ دەدەین زانیاری روونی بکەینەوە.

لە ۲۳ی ئابی 2007 بۆ یەکەم جار هاشتاگ هاتە نێو جیهانی ئینتەرنێت لەلایەن کریس میسینا کە بە داهێنەری هاشتاگ ناودەبرێت، ئەوکاتەی وەک بەڕێوەبەری کۆڕبەندی Bar Camp ، وەک یەکێک لە کارمەندانی کۆمپانیای گوگڵ بەشدار دەبێت هاشتاگێك بۆ نوسین و وێنەیەك دادەنێت تابتوانێت لەڕێگەیەوە کەسانی تایبەتمەند بەو بوارە گفتوگۆی لەسەر بکەن وبکەوێتە دەستیان، یەکەمین هاشتاگ لەسەر تۆڕی کۆمەڵایەتی تویتەر لە ۲۳ ئابی ۲۰۰۷بەکارهات.(منتدى المركز الدولی ،2016)

سودەکانی هاشتاگ#:(Murad، 2016)

هاشتاگ کۆمەڵێک سودی هەیە دەکرێت لێرەدا ئاماژە بەمانە بدەین

- چالاکییە جۆراوجۆرەکان لەژێر چەترێکدا کۆدەکاتەوە.

- زانین وپێوانەکردنی رای خەڵک لەسەر بابەتێکی دیاریکراو.

- وەرگرتنی زانیاری لەسەر گرنگترین ئەو بابەتانەی لە جیهاندا بەلای خەڵکەوە گرنگن.

- دروستکردنی زەمینە بۆ بڵاوکردنەوەی زانیاری لەلایەن کۆمپانیا وکارگەکانەوە لەسەر کاڵایەکی دیاریکراو.

- کۆکردنەوەی دەستە وگرووپە ئیتنی وزمانی ونەژادییەکان وپێدان وگۆڕینەوەی زانیاری لەمەڕ ئەو بابەتانەی دەیخوازن.

تایبەتمەندییەکانی هاش تاگ#:(Murad، 2016)

هاشتاگ هەندێک تایبەتمەندی هەیە دەبێت رەچاوبکرێن لەگەڵ هەر دروستکردنێکدا لەوانەش:

- پێشتر هاشتاگی لەو شێوەیە دروست نەکرابێت واتە دووبارە نەبێت.

- ناوی هاشتاگەکە کورت وگوزارشتکەر بێت.

- ئەو ناونیشانەی بۆ هاشتاگەکەت هەڵیدەبژێریت وشەکانی گوزارشت لە بابەتەکە بکەن بۆئەوەی خوێنەر کەسەیری وشەکان دەکات بزانێت بابەتەکە چییە، واتە گونجانی ناونیشان لەگەڵ ناوەڕۆکی بابەت.

مانگرتنی مەدەنی ئەلکترۆنی: العصيان المدنى الالكترونى:

مانگرتنی مەدەنی ئەلکترۆنی (ECD- Electronic Civil Disobedience)بەوە ناسراوە جۆرێکە لەجۆرەکانی مانگرتنی ئاشتیانەی ناتوندوتیژ، بۆ فشار خستنە سەر دەزگا حکومییەکان یان دەزگا فەرمییەکان

یان کەرتی تایبەت کە کارێکی نایاسایی یان دور لە مۆراڵیان کردبێت کە زیان بە خەڵک بگەیەنێت بە جۆرێک لە جۆرەکان.

دەکرێت لەرێگەی زەمینەی ئەلیکترۆنییەوە خەڵک کۆبکرێتەوەو هان بدرێت ورایەکی جەماوەری فراوان دروستبکرێت وەک ئەوەی لە ٢٥ی یەنایەری ٢٠١١ لەمیسر رویدا.

یاخی بوونی مەدەنی پێشتر هەبووە لەنێو تاک وگروپەکاندا، بۆ نمونە گاندی مانگرتنی مەدەنیانەی کرد دژی هەمووارکردنەوەی ئەو یاسایانەی هەڵاواردنی تیابوو دژی رەش پێستەکان.(فتحي حسين عامر، 2012)

دەنگدانی ئەلیکترۆنی: التصويت الالكتروني:

بریتییە لە شێوازێک کە کۆمەڵەیەک پێی هەڵدەستێت بەمەبەستی هەڵبژاردنی بڕیارێک یان دەربڕینی بۆچوونێک لەدوای چەندەها گفتووگۆ لەڕێگەی یەکێک لە ئامێرە پەیوەستکراوەکان بە تۆڕی ئینتەرنێت یان تۆڕەکانی گەیاندنەوە بەمەبەستی دەنگدان لەسەر بابەتێکی چارەنووسساز، لەوانەش دەنگ لەسەر شێوازی حوکمڕانی وڵات، هەموارکردنەوەی دەستوور، داخوازیی بۆ بابەتێک. (خالد ابو سمرة، 2012)

بەشداریکردنی دەنگدان بە یەکێک لە هێماکانی هەر سیستەمێکی دیموکراسی وبە یەکێک لەو ئامرازە گرنگانە دادەنرێ، کە تێیدا هاووڵاتییان دەتوانن لەڕێگەی دەنگدان وهەڵبژاردنی نوێنەرانی خۆیان بەشداری لە دەرکردنی بڕیار وبەڕێوەبردنی وڵاتدا بکەن.

سیستەمی دەنگدانی ئەلیکترۆنی شێوازێکی نوێیە لە دەنگدان، بەشداربووی تۆڕەکان وهۆکارەکانی پەیوەندی دەتوانن بەشداری دەنگدان ببن، هەڵبەتە ئەم جۆرە دەنگدانە بێ کێشە وگرفت نەبووە وپێشتریش چەندئایین کومپانیای سایبری دوابەدوای تاقیکردنەوەی سیستەمگەلێکی هاوشێوە جەختیان لە نادڵنیایی ئەو سیستەمانە کردووەتەوە.(وهاج قادر عباس ، سها زكي نوري، 2015)

راپرسی ئەلیکترۆنی:

شێوازێکی ئەلیکترۆنییە بۆ کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر هەڵوێستی رای گشتی ئەلیکترۆنی وشێوازێکە بۆ زانینی هەڵوێستی بەشداری هاووڵاتییان لە پرسێک یان بابەتێک یان داخوازییەک بە پاڵپشتی کردن یان رەتکردنەوە، تەکنیکێکە لە رێگەیەوە رای خەڵ وەردەگیرێت لەسەر مەسەلەیەکی دیاریکراو، بەمەبەستی زانینی ئاراستەکانیان.

راپرسی ئەلیکترۆنی لە رێگەی ئینتەرنێتە ئەنجام دەدرێت. فۆرمێکی ئەلیکترۆنی ئامادە دەکرێت ودەکرێت لەرێگەی پۆستی ئەلیکترۆنییەوە بنێردرێت بۆ بەکاربەران، هەروەها دەشکرێ بڵاوبکرێتە لە پێگەکان وداوا لە بەکاربەران بکرێت کە کاتێکی بۆ تەرخانکەن بۆ وەڵامدانەوە وبەشداریکردن. کەواتە دەکرێت بگوترێت هۆکارێکە رێگە بە بەکاربەری میدیای نوێ دەدات بەشداربێت لە دەنگدان.

یاداشتنامە ئەلەکترۆنییەکان العرائض الالكترونية:

بریتییە لە نامەیەک یان گوتارێکی نمایشکراو، لە پێگەیەکی ئەلیکترۆنی گشتی یان لەرێگەی دروستکردنی پێگەیەکی تایبەت بە بابەتی یاداشتنامەکە دادەنرێت، دەکرێت لەرێگەی لینک ولیستی ئیمەیلەکانەوە بنێردرێت، یان لەسەر پێگە ئەلیکترۆنییەکان بڵاوبکرێتەوە، بەمەبەستی بەشداریکردنی بەکاربەر سەبارەت بە بابەتێکی دیاریکراو، یان داواکاری بۆ وەرگرتنی هەڵوێست، یان رەدکردنەوەی بڕیارێک یان یاسایەک وهاندانی کەسانی گرنگی پێدەری بابەتەکە بە واژۆکردنی یاداشتنامەکە.

ئەمەش لەرێگەی نوسینی ناو وئیمەیل وئیمزاکردن لەسەر ئەو لاپەڕەیەی کە دیزاین کراوە بۆ بابەتەکە بەمەبەستی کۆکردنەوەی زۆرترین واژۆ. ئەوەی جێی ئاماژەپێکردنە لە یادشتنامە ئەلەکترۆنییەکەدا باباتەکە

روون کراوەتەوە ونووسراوە بۆ نموونە: داوادەکات واژۆ بکرێت بۆ راگرتنی سزای دادگا لەسەر چالاکوانێک کە بەهۆی ئازادی دەربڕینەوە سزای بۆ دەرکراوە....هتد.

یادشتنامە ئەلەکترۆنییەکان بەکاردێن لەجیاتی خۆپیشاندان کە کات و سەرمایەیەکی زۆری دەوێت، ئەمە سەرباری ماندوبوون لەبواری ریکخستن وشوێن. ئەم شێوازە ئاسانتر وباشترە بۆ گەیاندنی بیروڕای داخوازیکاران بە ئەرێنی یان نەرێنی لەسەرتاسەری جیهاندا، سەبارەت بە بابەتێکی دیاریکراو بۆ لایەنێکی دیاریکراو یان سەرتاسەری جیهان.(إیمان الخطاف،2007)

یادشتنامە ئەلەکترۆنییەکان بەکاردێن بۆ پشتیوانی کردن لە کەسێک یان رایەکی دیاریکراو، لەڕێگەی پاڵپشتی یان رەدکردنەوەی بابەتەکە، بەکاربەر بەشداری دەکات لە دەربڕینی رای خۆی لەمەودای واژۆکردنی یادشتنامە ئەلەکترۆنییەکان.

بەشی پێنچەم

چەواشەکردنی میدیایی

دیاردەی چەواشەکردنی میدیایی کۆنە بە کۆنی خودی میدیا ، بەڵام بەکارهێنانی دەستەواژەی "چەواشەکردنی میدیایی" بۆ دوو دەیە دەگەڕێتەوە، لەلایەن پسپۆڕانی جیهانی هەواڵگری وبانگەشەوە. لێکۆڵینەوەیەک کەلایەن یەکێک لە توێژەرانەوە بە میتۆدی زانستی و فیکری ئەنجام دراوە ، توخمە پێکهێنەرەکانی چەواشەکردن ورێوشوینەکانی سەلماندووە.(فرنسوا جیری،2011)

لێکۆڵینەوەکە بەپێی میتۆدی زانستی وفکری رەگەزەکانی فەلسەفەی چەواشەکردن ورێگاکانی خستەتەروو، ئەو لێکۆڵینەوەیە دیاردەکە دەگەرێنێتەوە بۆ ئاڕاستە سۆفستائییەکان کە ئاڕاستەی فەلسەفین، واتە چەواشەکردن پشت بە فەلسەفە دەبەستێت، ئەمەش بۆ هەندێک لە ئاڕاستە سۆفستائییەکان دەگەرێنێتەوە، کە بەشدارن لە دامەزراندنی فەلسەفەی چەواشەکردنی میدیایی بە تایبەتی چەواشەکردنی قسە ووتار و فەلسەفەی پڕۆپاگەندە و راگەیاندن، لەگەڵ دانان بە رۆڵ وبەشدارییە فیکری وزانستییە گەورەکانی زۆرێک لە فەیلەسوفان و ستراتیژیناسان کە لەڕێگەی کولتووری خۆیانەوە فەلسەفەی چەواشەکردنیان دەوڵەمەند کرد، جا چی بە پشتیوانی کردن بێت لە بابەتەکە یان ڕووبەڕووبوونەوەی چەواشەکردن بێت.

بەڵگە فیکری ومێژووییەکان پاڵپشتی لەوە دەکەن هەندێک لە ئاڕاستە سۆفستائییەکان پشکی گەورەیان لە دەستپێکردنی بانگەشە و راگەیاندندا هەیە، بۆ ئەمەش پێیان وایە یەکێک لە کۆنترین قوتابخانەکانی ووتاردان و ڕەوانبێژی و بانگەشە ئیسکۆراتۆس (ئیزۆقرات)ی سۆفستایی دایمەزراندووە، ولە قوتابخانەی ئیسکڕاتی دەرسی ووتۆتەوە، ئەو قوتابخانەیەی کە سیاسییەکانی یۆنانی فێری هونەرەکانی وتاردان وروانبێژی و پڕۆپاگەندە، وشێوازاکانی دیماگۆجیی وگوتەی زاڵی بەسەر خەڵکدا سەپاند. بەڵام مامۆستای ئیزۆقرات، گۆرگیاس ئەو کەسە بوو کە پەیوەندی "لۆگۆسی گوتەیی" بە "دۆکسا" واتە "را" روون کردۆتەوە.(کلود یونان، 2009) هەمیشە یەک ئەنجامشی لێکەوتۆتەوە کە لە "شێواندن"ی رای گشتی خۆی دەبینێتەوە.(فرنسوا جیری،2011)

ئەو بە ووردی چۆتە ناو میکانیزمەکانی زاڵبوونی لۆگۆسی گوتەیی، بەسەر "را"دا جا چی تاک بێت یان کۆمەڵ، باسی تایبەتمەندییەکانی لۆگۆسی گوتەیی "کەلام"ی دەکات بەوەی کە هێمان بۆ هێز ودەسەلات و زاڵبوون و جادووکردن و تەفرەدان و بەلای خۆدا راکێشان و شێواندن وچەواشەکردن بە تەواوی دەرکەوتەکانییەوە.

بەپێچەوانەی "دۆکسا" رای پێکهاتوو لە گومان ونادڵنیاییدا، و لەبێتاقەتی، لە بێتوانایی ودژبەیەکبووندا، گۆرگیاس زاڵبوونی گووتنی بەسەر رادا راگەیاند وسەلماند. ئەو دەڵێت، گوتن قسەکردن بریتییە لە دینامیکیەتێکی جولاوی تەفرەدان یان هاندان، زاڵبوونی خۆی بەسەر رادا فەرز دەکات، وکاریگەری لەسەر دادەنێت وگەمەی پێدەکات، باوەڕی پێدێنێت، جادووی لێدەکات، دەیشارێتەوە وچەواشەی دەکات.

لۆگۆسی گوتەیی لەسەردەمی ئێمەدا خۆی لە تەواوی ئامرازەکانی بانگەشە وراگەیاندن پرۆپاگەندە دەنوێنێ بەجۆرێک بەکارهێنانی گوتەیی وپەیام وناوەڕۆکەکان رواڵەتی جیا جیایان هەیە، لە خوێندراو، نووسراو، تەلەفیزیۆن، تۆڕەکانی ئینتەرنێت، دۆکسا (را) خۆی لە هەموو جۆرەکانی را دەبینێتەوە رای گشتی، رای تاکی ورای جیهانی و باقی راکان و بەهەموو چەشنێکییەوە. (کلود یونان، 2009)

چەواشەکردنی میدیایی.. چەمک وپێناسە

چەمکی چەواشەکردنی میدیایی بریتییە لە نمایشی بەشێک لە راستی یان بونیادنانی هەڵە لەسەر راستییە دیار و جێگیر ومتمانە پێکراوەکان بەمەبەستی بەدیهێنانی ئامانجەکان لەئەنجامی بوونی ئەو بونیادە هەڵەیەی لە چەمکەکاندا هەیە، یان تێکەڵاوکردنی دو چەمک یان زیاتر بەپێی هاوشێوەبونیان لەیەک واتادا، ئەوەش لە نائامادەگی چەمکی هەر رەگەزێک لە رەگەزەکانی تێکەڵاوییەکە بەجیا.

ئەگەر ئامرازەکانی راگەیاندن توانای بڵاوکردنەوەی راستییەکان و زانیاری هەبێت بەمەبەستی فراوانکردنی ئاسۆی تێروانین، بێگومان دەشتوانێت راستییەکان چەواشە بکات.(محمد عبدالقادرحاتم، 1994)

"ڤۆلکۆف" لە پێناسەی چەواشەکردن دەڵێت:

چەواشەکردن کاتێک بەدی دێت کە مامەڵە لەگەڵ هەواڵێکدا دەکات لەپێناو ئامانجی سیاسی، پێش ئەوەی جەماوەر رووی وەرچەرخێنێ وچاوەکانی بکەوێتە سەر زانیاریەکان وەریان بگرێت لەبارەی بابەتەکە، واتا لێرەدا مەبەست ئەوەیە کە لە ئەنجامی نەزانین ودرەک نەکردنە بەشتەکان.

باشترین نموونەش بۆ ئەوە بریتییە لەو هەواڵانەی هەڵبەستراون بۆ بردنەوەی جەنگەکان.
بەڵام ئەگەر لەو دەست نیشانکردنەوە دەست پێبکەین کە هەمان شیکەرەوە بۆ مەرجەکانی چەواشەکردن پێشکەشی کردووە، بەجوانی روون دەبێتەوە کە تێپەراندن یان رواندن وبڵاوکردنەوەی هەواڵێکی هەڵبەستراو وهێنانە دی ئامانجە دیاریکراوەکان پێویستی بە سێ مەرجی بنەرەتی هەیە: بوونی جەماوەری بەکاربەر بۆ هەواڵە هەڵبەستراو وناتەواوەکان، زاڵکردنی مەرامە سیاسییە ویستراوەکان کە کار بۆ هاتنە دی دەکرێ لە دوای هەواڵەکەوە، ولە کۆتایی چەند ئامرازێک بەکارهێنراون بۆ ئاراستەکردنی رای گشتی سەبارەت بە تەنگژەیەک یان ووتارێکی دیاریکراو نەک لە جێی ئەوانی دیکە.(محمد نبیل ،2005)

زۆرێک لە تێبینەران و شیکەرەوەکان، جەخت لە سەر ئەوە دەکەنەوە، کە دیاردەی چەواشەکردنی میدیایی بەشێوەیەک بڵاوبۆتەوە کە پاڵمان پێوە دەنێت بۆ لێپرسینەوە لە مەرجەکانی چەواشەکردن وتوێژینەوە لە هۆکارەکانی گۆڕانی هەندێک لە ئامرازەکانی میدیا، بۆ ئامرازێکی رامکراو یان قۆرخکردنی بۆ رواندن وبڵاوکردنەوەی هەواڵە دیاریکراوەکان، بەئامانجی شاردنەوەی راستییەکان لەجەماوەری وەرگر لە پەیامی میدیایی و بەتایبەتی لەهەلومەرجی ڕۆژگاری ئێستادا، کە خووی گرتووە بە ململانێوە بەهەموو جۆرەکانی و بەو جەنگانەی کە جیهانیان لە بۆتەی رق وبچڕانی پەیوەندیدا نقوم کردووە.

فەزا کۆمەڵایەتییەکانمان لە هەموو شـــوێنێک گۆراوە بۆ تاقیگەکانی ئەزموونکردنی درۆ لەلایەن دەزگاکانی میدیا، بەجۆرێک کە ڕاستییەکانی گۆڕیوە بە وەهمێکی رووت کە لەمێشکی وەرگرەدا دەژیت ودروست بووە بۆ بەرهەمهێنانی چوارچێوە و دەرکەوتە کۆمەڵایەتییە مەترسیدارەکان.

بەگشـتی هەواڵە چەواشـەکەرەکان بەمەبەسـت وئامانج لە زەمینەیەکی دیریکراودا دێنە دی، هەروەک چۆن دەبینین لە سـەرەتای جەنگ وململانێیەکان ئەم جۆرە هەواڵانە بڵاودەکرێنەوە، لەپێناو سـەرکەوتنی سـەربازی یان سیاسی وشکستپێهێنانی دوژمن.

زەمینە یان کۆنتێکستەکانی چەمکی چەواشەکردنی میدیایی لەڕوی نێودەوڵەتیەوە:

سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە، وشەی چەواشەکردن بەکارهێنراوە لەلایەن سۆڤییەتیەکان لە سەرەتای بیستەکانی سەدەی ڕابردوو بە مانای ئەو هەڵە کوشندانەی کە دەوڵەتە سەرمایەدارەکان دەیدەنە پاڵ کۆمارییەکانی یەکێتی سۆڤییەت. نووسەر 'گای دیراندین' پێیوایە کە وشەی چەواشەکردن (desinformation) فەرەنسی وەرگێڕانی حەرفی ووشەی (dezinformatsia)ی رووسییە. ئەم ووشەیە لە ساڵی ١٩٤٩ هاتۆتە ناو فەرهەنگی رووسی، وشەکەی وا پێناسە کردووە کە بریتییە لە "ئامرازێک بۆ خستنە ناو هەڵە لەڕێگەی هەواڵی درۆوە". پاشان ئەو وشەیە لە فەرهەنگ نامەی سۆڤییەتی گەورەدا لەساڵی ١٩٥٢ دەرکەوت بەواتای "بڵاوکردنەوەی زانیاری درۆ (لەڕێگەی رۆژنامە ورادیۆ و بێجگە لەمانە) بەمەبەستی بەلارێبردنی رای گشتی. رۆژنامە و رادیۆی سەرمایەداری بەکاردێن بە شێوەیەکی فراوان بۆ بەلاڕێبردنی گەلان و خنکاندنیان لە درۆ ودەلەسە.(لطفی حیدوری، 2017 نقلاً عن فهد الشمیمري، 2009)

چەمکی (Disinformation) لە شـەسـتەکانی سـەدەی بیسـتەم گوازرایەوە نێو زمانی ئینگلیسـی بە واتای دزە پێکردنی مەبەسـتدار بۆ زانیارییە چەواشـەکارەکان، پاشـان لە ١٩٧٤ بۆ یەکەم جار لە فەرەنسـا سـەری هەڵدا ولە سـەرەتای هەشـتاکانی هەمان سـەدە چووە نێو فەرهەنگی فەرەنسـییەوە، کە لە بنەرەتدا ئاماژە سـیاسـیەکان لەخۆ دەگرێت. مەبەسـت لێی بەهەڵە بردنی رای گشـتی وگێل کردنی یان هێشـتنەوەی بەنەزانی سەبارەت بە کێشي ترسناکەکان.(مجد نبیل محمود عثمان، 2015)

هەروەها پێناسـەی دیکە دەرکەوتن. لە فەرهەنگی سیاسی بچووک چاپی١٩٧٨ ، کە جەخت لە سەر ریشـەی فەرەنسی وشەی چەواشەکردن دەکاتەوە وبەم شێوەیە پێناسەی دەکات:

چەواشەکردن بریتییە لە هەواڵێکی درۆی ئاڕاستەکراو، لەڕێگەی پیشاندان وخستنەڕووی وەک ڕاستی وپێشکەشکردنی بە وەرگر، بەمەبەستی تێوەگلانی رای گشتی لە هەڵەدا. چەواشەکردن بەشێوەیەکی فراوان لەلایەن رۆژنامەوانی بورژوازی و ڕادیۆ و تەلەفزیۆن بەکاردێت، و جۆرەکانی دیکە لە ئامرازەکانی راگەیاندن، وادادەنرێت باشترین چەکە لە هێرشە دوژمنکارییەکان بۆ سەر سۆشیالیزم، وولاتانی کۆمۆنیستی.(لطفی حیدوری، 2017 نقلاً عن فهد الشمیمري، 2009)

ڤیکتۆر ئاڤانسیاف بەرێوەبەری رۆژنامەی براڤدای سۆڤیەتیی پێیوایە، کە بیرۆکەی ئازادی رۆژنامەگەری پاساوێکە بۆ چەواشەکردن، بۆ پاساوی ئەم رایەی دەڵێت: ئەزموون ومێژوو فێری کردین کە دروشمی ئازادی رۆژنامەگەری دەکرێت بەکار بهێنرێت بۆ ئاڕاستەکردنی عەقڵ و چەواشەکردنی جەماوەری

بەرفراوان و ئیدارەکردنی گەمەیەکی سیاسی ناپاک، وجوانکردنی ئەو هێزانەی دوژمنایەتی سۆشیالیزم و شۆرشی پێچەوانە دەکەن.

بۆیە ئازادی رۆژنامەوانی بەم شێوەیە شتێک نییە بێجگە لە ئازادی بۆ هەڵە کوشندەکان وچەواشەکردن. ئەگەرچی دەقە سۆڤیەتیەکان وایدادەنێن کە چەواشەکردن ئامرازێکی بێگانە وبورژوازییە، بەڵام دەزگاکانی هەواڵگری لەسەرەتاوە بەکاریان هێنا. بەجۆرێک لە مۆسکۆ لەنێوان ساڵانی ١٩١٧ و١٩٢٢نووسینگەی چەواشەکردن لە چەقی دەزگای tcheka لیژنەی نەهێشتنی شۆڕشی پێچەوانە دامەزرا. (غوستاڤ لوبون، 1997)

رێبەری هەواڵگری رووسی دوو رەهەندی ستراتیژی و تەکتیکی بۆ چەواشەکردن لێک جیادەکاتەوە:

- رەهەندی ستراتیژی: لەڕێگەی پاڵپشتی دەوڵەت بۆ جێبەجیکردنی کارەکان لەمیانە بەهەڵەدا بردنی دوژمن لەوەی پەیوەستە بە سیاسەتەکانی دەوڵەت. و ئەم ستراتیژییە لە لایەن بەرزترین ئاستی باڵا دەستنیشان دەکرێت.

- رەهەندی تکتیکی: ئەمەش ئەرکێکە لە ئەرکەکانی KGB لەمیانەی چاندنی زانیاری هەڵە لەناو دەزگاکانی هەواڵگەری دوژمن. لە قۆناغێکی دیکەدا وشەی چەواشەکردن بەکارهاتووە لە فەرەنسا لە گوتارێک کە لە ساڵی ١٩٥٢ بۆ وەسفکردنی ئەو رێگایەی، کە بەهۆیەوە ستالین هاوشانەکەی رۆزڤڵت قەناعەت پێکرد بەوەی کە ئەو تەنیا نێوانگیرێکە لەنێوان حیزبی کۆمۆنیست ودەوڵەت.

ستالین داوای لە رۆزڤڵت کرد کە متمانەی پێبکات تا کاتێک دەتوانێت هاوڕێکانی لە حیزب و دەوڵەتدا گەمارۆ بدات. بەمەش ستالین سەرکەوتوو بوو لە ئاماژە کردن بە بوونی دوو باڵ لە یەکێتی سۆڤییەتی جاران کە یکێکیان توندڕەو وئەوی دیکە میانەڕەوە.

سەبارەت بەم بابەتە ئەکادیمیای فەرەنسی لە مانگی پێنجی ساڵی١٩٨٠ پشتی بە وشەی چەواشەکردن بەست ولە فەرهەنگەکەدا ئەم پێناسەیەی بۆدانا:

چەواشەکردن پرۆسەیەکی پەیوەستە بە بارودۆخ وهەلومەرجەوە، یان پرۆسەیەکی بەردەوامە بە بەکارهێنانی هەموو ئامرازەکان ئامانجیەتی دوژمن بەهەڵەدا بەرێت، هەروەها بریتییە لە پیلانگێڕی وتێکدان لە ریزەکانی دوژمن بەئامانجی کزکردنی.

چەواشەکردن کارێکی دژمنکارانەیە ئامانجییەتی دوژمن لاواز بکات لەڕێگەی شێواندنی زانیارییەکان وبەفیڕۆدانی هێزەکانی لە سەر بڕیاردان. لەئەنجامدا دەبێتە هۆی بەهێزبونی دەسەڵاتی چەواشەکەر لەبەرامبەر لاوازکردنی دەسەلاتی دوژمن بۆ کاردانەوە.(لطفی حیدوری،2017، نقلا` عن المجلس الوطني للحريات بتونس)

سەرچاوەکان ئاماژە بە چەندین جۆر چەواشەکردن دەکەن(فهد الشميمري، 2010)

- چەواشەکردن لە رێگەی وەرگرتنی لایەنگر" الانتقائية المتحيزة" کە هەندێک لە وشە وڕاستی و سەرچاوەکان هەڵدەبژێرێت وهەندێکی تری فەرامۆش دەکات. هەندێک لە راستییەکان لەبەرچاو دەگرێت وهەندێکی تر فەرامۆش دەکات.

- چەواشــەکردن بە گەمەکردن بە زانیارییەکان و ریزبەندی راســتییەکان، بەجۆرێک مانا وســەرنجێکی دیاریکراویان لەسەر دروستبێت، وراڤەکردنیان بەشێوەیەک دیاریکراو بۆ بکرێت کە پێچەوانەی واقیعن.
- چەواشــەکردن بە پشــتگوێخســتنی زەمینەی ڕووداوەکان، کە وای لێدەکات کەم وکوڕ وشــێواو بن، بە جۆرێک کەسی وەرگر نەتوانێت تێیان بگات.
- چەواشـــەکردن بە تێکەڵاوکردن، وجیانەکردنەوە لەنێوان هەواڵ لە رویەکەوە و را وشـــیکردنەوە و کۆمنێت لەســـەردان لە رویەکی ترەوە، وەرگر نازانێت ئایا ئەمە بەشـــێکە لەهەواڵ یان رای رۆژنامەوان وبۆچونیەتی.
- چەواشـەکردن بەو زانیارییانەی کە هیچ پەیوەندییەکیان بە ڕووداوەکەوە نییە، لەسـەر حیسـابی راسـتییە گرنگەکان.
- چەواشەکردن بە ناونیشان وپێشەکی ئەو هەواڵانەی پشت بە زێدەرۆیی وتۆقاندن وناڕوونی و زانیاری ناتەواو دەبەستن، کە ناگونجێت لەگەڵ ناوەڕۆکی هەواڵ یان ناوەڕۆکی رۆژنامەوانی.
- چەواشـەکردن بە بەکارهێنانی وشـە ودەسـتەواژەی دیاریکراو سـەردەکێشـت بۆ دەرکردنی بڕیاریک بە رەتکردنەوە وهەڵوێسـتەکردن لە بارەی، کەسـایەتیی وگروپ و دەوڵەتەکان، بە سـەپاندنی بۆچونێک یان رەتکردنەوەی.
- چەواشـــەکردن بە بەبانگەشـــە کردن بۆ هاوســـەنگی لەنێوای دوو را بەتەنیا، و دوو بژاردە نە هی تر، لەگەڵ پشـــتگوێخســـتنی بۆچونی تر بەمەبەســـت، دیـارنـەمـانی زۆرێـک لە ئەگەر و بۆچوونەکـان و چارەسەرییەکان.
- چەواشەکردن بە هەڵبژاردنی ئەو پرس و کێشانەی هەڵبەستراون، و دوورکەوتنەوە لە پرسەکانی تر کە پەیوەستن بە جەماوەر، وبەشدارن لە دروست کردنی هۆشیاری دروست.
- چەواشـەکردن بە خنکاندنی جەماوەر بەو زانیارییانەی کە گرنگ نین بۆی، ناپێویسـتن، کە بە زانیاری پاشماوە ناو دەبرێت.
- چەواشــەکردن بەزێدەرۆیی کردن لە بڕێکی زۆر گەورە لەزانیارییەکان، کە وەرگر ناتوانێت پەیوەندی لەنێوانیاندا دروســت بکات یان راڤەیان بکات، کە دەیخاتە بەردەم بیرکردنەوەی نەرێنی و هەســتکردن بە بێتوانایی لەبەردەم لێشاوی زانیارییەکان.
- چەواشــەکردن بەســەرنج لادان لە پرســێک بەتیشــک خســتنە ســەر پرســێکی تر، ســنووردارکردنی بیرکردنەوە تیایدا، پەرتەوازەکردنی سەرنج لەپرسە سەرەکییەکە.
- چەواشـەکردن بە کوێرکردنەوە و بزرکردن ولادان و پشـتگوێخسـتن، جا لەبارەی پرسـێکەوە بێت یان ڕووداوێک یان کێشەیەک، کە وادەکات لەدەرەوەی هۆشیاری جەماوەر بێت.
- چەواشـــەکردن بەگەورەکردن وتۆقاندن، بۆ پرســـێک یان گرفتێک، تا ســـەرنجێکی نادروســـت لای جەماوەر بە قەبارەکەی جێ بهێڵێت.
- چەواشەکردن بە سووککردن و کەمکردنەوە لە نرخی شتێک، ئەگەرچی گرنگیش بێت بۆ جەماوەر و پەیوەندی بە بەرژەوەندی و گرنگی پێدانەکانیانەوە هەبێت.
- چەواشـــەکردن بە جیاکردنەوە و بەش بەشـــکردن، و ســـنووردارکردن گفتوگۆ لە شـــتە بەشـــییەکان بەتایبەتی، دابڕانی لە چوارچێوە گشتییەکەی، زەمینە سروشتییەکەی وێنە کاملەکەی.

• چەواشـــەكردن بەهەڵگەڕاندنەوەی وێنە، كە تاوانبار وەک قوربانی دەركەوێ، قوربانی وەک تاوانبار ودەست درێژیكار.

• چەواشـــەكردن بە دەســـتەواژەی دروســـتكراو و داتاشـــراو، كە چەمكێكی دیاریكراو دەگرێتە خۆ و دەچەسـپێنێت كە بگونجێت لەگەڵ بەرژەوەندییەكانی دروسـتكەری چەمكەكە، كە هەسـتاوە بە بەكارهێنان وبرەوپێدانی، تا ئەو راستییانە بزر بن وهۆشیاری نادروست بەرهەم بێنێت.

• چەواشـــەكردن بە بەكارهێنانی ئەو دەسـتەواژانەی كە لەوانەیە دروسـت بن وهەمووان قەبوڵیان بێت، بەڵام بەمەبەست بەكاردێن لە زەمینەیەكدا كە هیچ پەیوەندییەكی بەوەوە نییە.

• چەواشـــەكردن بە ئامار وراپرسـییە نادروسـتەكان، یان ئەوەتا هەر ئەنجام نەدراون یان پڕن لە هەڵەی جێبەجێكردن كە سەردەكێشێت بۆ ئەنجامەكان.

• چەواشـــەكردن بە خوێندنەوەی خەڵەتێنەر بۆ ئامار وراپرســـییە دروســـتەكان، بەڵام گەمە دەكرێت بە رێگای خســـتنەڕوو و شـــرۆڤەكردنیان، جا لەرێگەی گەمە كردن بە وشـــە بێت یان بە شـــكڵ وشـــێوە ئامارییەكان.

• چەواشـەكردن بە وێنە، یان لە چۆنیەتی گرتنی، یان گۆڕینی ناوەڕۆكی، دەستكاری كردنی رەنگەكان، یان زیادكردنی وێنەی كەســـانی تر یان لادانی، یان بانگەشـــەێ بكرێت كە ئەو وێنەیە وێنەیەكی واقیعیە لەكاتێكدا هەڵبەستراوە تاكو بیركردنەوەیەكی دیاریكراو دروست بكات.

• چەواشـەكردن بە هەڵبژاردنی وێنەیەكی راسـتەقینەی كەسـێک یا ن رووداوێک، بەڵام لە گۆشـەیەكی دیاریكراو گیراوە، یان لە ساتێكی دیاریكراو، تاكو پەیامێكی چەواشەكەر دروست بكات لەبارەی كەسێک یان هەڵوێستێک یان رووداوێک.

• چەواشـــەكردن بە كاریكاتێری سـیاســی و كۆمەڵایەتی، تا خەڵک وەک شـتێک بۆ خۆشـی و دڵنەوایی تەماشــای بكەن، لەكاتێكدا ئەمە را وهەڵوێسـتی كاریگەرە، كە تایبەتمەندییەكانی وشــە و تایبەتمەندی وێنە بەیەكەوە كۆ دەكاتەوە.

• چەواشـــەكردن بە هەڵبژاردنی لاوازترین و خراپترین كەســـایەتی تاكو نوێنەرایەتی پرسـێک بكات لە گفتوگۆیەک یان رووداوێكی میدیایی، تاكو پرسـەكە گرنگی خۆی لەدەس بدات یان بشـێوێت لەرێگای ئەو كەسایەتییە خراپە یان لاوازەوە.

• چەواشـەكردن بە گفتوگۆی شـێوێنەر كە پرسـە سـەرەكییەكە تیایدا بزر دەبێت، درێژدادڕی دەكرێت لە شتە لاوەكییە بچوكەكان، كە خاوەن كاریگەری سنووردارن لەسەر پرسە سەرەكییەكە.

• چەواشەكردن بە دوبارە كردنەوەی بیرۆكەیەكی نادروست و چەسپاندنی بەشێوەیەكی هەڵە، پاڵپشتكردن لە رەفتاری لادەر وچەسپاندنی بەهەر شێوەیەک بێت، ئەمەش لەڕێگەی دووبارەكردنەوەی بەردەوام تاكو جێگیر دەبێت لە هزری جەماوەردا. (بدر الابراهیم،2017)

هەندێكی تر پێیان وایە كە شێوازاكانی چەواشـەكردن هەمەچشنن، بەڵام بەكورتی یەكێک لە شێوازەكانی پەیرەوكراو لە چەواشـــەكردن دەگرێتەوە. كار كردن بۆ یاریكردن بە ســـۆزە مرۆڤایەتییەكان كارێكی بنەرەتییە بۆ خزمەتی ئامانجی ئامرازەكانی راگەیاندن، لەوانەیە تێبینی ئەو دارشـــتنە هەواڵیانە بكرێت لە چوارچێوەی ئەم یاریكردنە بە هەسـت وسۆزی وەرگر، لەگەڵ رەخسـاندنی زەمینە بەشێوەیەكی پچڕپچڕ، راستكراوە یان هەڵبەستراو، تاكو جۆشدانی هەستەكان بە تەواوی بێتە دی.

چیتر لایەنگر گوزارشت لەخۆی ناکات لە ریزبەندی هەواڵەکان، سەرنجدانی جەماوەر بۆ هەواڵێک یان پشتگوێخستنی، و چیتر بریتی نییە لە داڕشتنی پێشینەکانی خەڵک و گرنگیپێدانیان بە هەواڵێکی دەرچوو، بەڵکو زۆر لەوە زیاتر گەمە بە هەواڵەکان دەکات.
لەم چوارچێوەیەدا، فیلێکی دیکە هاتوتە دی، کە خۆی لە بوونی "چێشتخانە"ی هەواڵسازییدا دەبینێتەوە، تیایدا ئەو هەواڵە ساز دەکرێت کە ناوەڕۆکەکەی و داڕشتنەکەی لەگەڵ ئەجیندای دیاریکراو بگونجێت، هەواڵێک دەردەچێت تاکو بەسەر ئامرازەکانی راگەیاندن دابەش بکرێت، لە ڕۆژنامە و کەناڵەکانی راگەیاندن و پێگە ئەلیکترۆنییەکان.
هەروەها کۆمەڵێک لە کارمەندان لەو کەناڵانەدا کار دەکەن برەو بەو هەواڵانە دەدەن لە پێگەکانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، بە خێراییەکی بەرز بڵاودەبێتەوە، کە وەرگر وبەکارهێنەر دەکەونە بەردەم شەپۆلێکی فراوان لە هەمان هەواڵ، لە کۆمەڵێکی زۆر لە ئامرازەکانی راگەیاندن، بێئەوەی سەرنج بدەنە ئەوە کە هەموو ئامرازەکانی راگەیاندن هەواڵەکەیان لە هەمان سەرچاوە وەرگەرتووە کە ئەو هەواڵەی ساختە کردووە، واتە سەرچاوەی جیاواز بۆ هەواڵەکە بوونی نییە، بەڵکو یەک سەرچاوەیە بەڵام بە کەنالی جیاواز.
هەموو ئامرازەکانی راگەیاندن بەشدارن لە نوقمکردنی خەڵک بە هەواڵ و زانیاری، بەو مەبەستەی ئاڕاستە کراون. بڵاوکردنەوەی هەواڵەکان بە بەردەوامی وبەلێشاو، لەبارەی پرسێکی گرنگ، لەڕێگەی دووبارەکردنەوەی بانگەشە وپڕۆپاگەندە، گەلەکۆمە کردن و ئامادەکردن، بە پاڵەپەستۆ خستنە سەر جەماوەر، وهەست وسۆزیان بەشێوەیەکی نەپچڕاو وبەدەوام، هەتا ئەگەر وەرگر گومان بکات لە هەواڵێک یان دوو هەواڵ، ئەوا ناتوانێت لە بەر لێشاوی بەخۆڕی هەواڵ و زانیارییەکان خۆی بگرێت. هەر زۆر لەوەش زیاتر، وەرگر ورد نابێتەوە لە سەرچاوەی هەواڵ، لێرەدا مەبەست سەرچاوەی یەکەمینی هەواڵەکانە، نەک گوێزەرەوەی هەواڵ لە کەناڵەکان و پێگەکان.
ئەگەر وەرگر وردبێتەوە لە هەواڵەکان هەواڵی زۆر دەبینێت لە ناوچەکانی ململانێ و جەنگەکان، دەسپێردرێتە "چالاکوانان" یان "چاودێران"یان "گەواهیدەران" بەو پێیەی سەرچاوەی یەکەمن لە هەواڵ، کە ئەمرۆ بوونەتە سەرچاوەی بنەڕەتی بۆ هەواڵەکانی زۆرێک لە ئامرازەکانی راگەیاندن، کە پەنایان بۆ دەبرێت بەشێوەیەکی هەمیشەیی نەک ئیستسنائی، وئەو چالاکوانانە نەناسراون، بێجگە لەوە کە ئەوان زۆرجار بەشێکن لە ململانێی بەرپا بوو، بێلایەن نین، لەوانەیە هەندێک لە ئامرازەکانی راگەیاندن ئەوانی دروست کردبێت، نەک تەنها بۆ پەخش کردنی هەواڵیک، تاکو بیداتە پاڵییان.
بەڵکو وێنەکانیش بەکاردێن بۆچەواشەکردن وخەڵەتاندن، ئامرازەکانی راگەیاندن بەبێ سەلماندن دەیگوازنەوە، بە بەکارهێنانی ئامرازەکانی تەکنەلۆژی وبەرنامەکان، دەکرێت وێنەیەک دروست بکرێت بەتەواوی پێچەوانە بێت لەگەڵ ئەوەی لە راستییدا هەیە، هەروەک دەکرێت ئامرازەکانی راگەیاندن وێنەیەک بگوازێتەوە کە لە وڵاتێک روویداوە، واپیشانی بدات کە لە وڵاتێک و کاتێکی تردا روویداوە.
ئەم شێواندنە زۆرجار مەبەستییەتی هەستەکانی خەڵک بۆ لای خۆی رابکێشێت، و کەمێک لە وەحشییەت بگرێتە خۆ تاڕادەیەکیش خوێناوی کە عەقڵی بینەر بێهۆش دەکات لەبەر توندوتیژییەکی لەڕادەبەدەر لەسەر دەروونی وەرگر.

هەندێک لە ئامرازەکانی راگەیاندن سـوود لەم وێنەیە وەردەگرن بۆ چاندنی رق وکینە، وهەڵگیرسـاندنی نـاتەبـایی وئـاژاوە لە کۆمەڵگـادا، لەڕێگەی راڤەکردنی وێنەکە لەمیـانەی پێکهێنەرە کۆمەڵایەتییەکـان لە ناوچەکە، لەسەر بنەمای خێڵەکێتی وتایەفەگەری. (بدر الابراهیم،2017)

بەشـێکی تر پێیان وایە لێکۆڵینەوە لە چەواشـەکردنی میدیایی لەو پرسـە نوێیانەیە، کە لە سـەر بواری ئەکادیمی و میتۆدی پەیوەندی بە چالاکی راگەیاندن هەیە، بەهەموو ئاسـتەکانی خوێندراو و بیسـتراو و بینراو؛ پێیان وایە چالاکی راگەیاندن لە کۆنترین چالاکییەکانی مرۆڤە، کە پەیوەسـتە بە زەرورەتەکانی پەیوەندی لەنێوان گروپەکان و سروشتی ئیدارەدانی ئەو پەیوەندییانەی نێوانیان بێ جیاوازی، لەسەر ئاستی ململانێ یان هاوکاری دوولایەنە، وەک چۆن راگەیاندن بۆ بەڕێوەبردنی پەیوەندییەکان لەلایەن دەسـەڵاتی حاکم و زاڵ ئەنجام دەدرێت.

تا چالاکی راگەیاندن بەردەوام بێت، پرۆسەکانی چەواشەکردن لە شێوازەکانی گواستنەوەی هەواڵ و دەستا ودەسـت کردنی، دەبێتە بەشـێک لەو چالاکییە بەسـروشـتی خۆی. بەڵام لەگەڵ زیادبوونی پرسـی بزاوتی سـیاسـی وکۆمەڵایەتی، و زیادبوونی ئەو ڕۆڵە گەورەیەی، کە راگەیاندن دەیگێرێت لە دەسـتنیشـانکردنی ڕێڕەوەکانی ململانێ، و زاڵکردنی تایەکی تەرازو بۆ بەرژەوەندی هێزێک یان لایەنێک لەسـەر حیسـابی لایەنێکی تر. (معن الطائی، 2017)

ئامانجەکانی چەواشەکردنی میدیایی

هێربرت شیلەر بەم شێوەیە ئامانجەکانی چەواشەکردنی میدیایی ریزبەند دەکات(مجد نبیل محمود عثمان، 2015)

- نەرێنی بوون: یەکێک لە ئامانجەکانی چەواشەکردنی میدیایی بریتییە لە نەرێنی بوونی تاکەکەسی، ئەمە دواتر دەگۆڕێت بۆ نەرێنی بوونی بە کۆمەڵ، ئەمەش وادەکات کۆنترۆڵکردنی عەقڵەکان ئاسانتر بێت لە سەرکردایەتیکردنی گروپە ئەرێنییەکان، ئەگەر ئەم دیاردەیە ئاوێتەی رای گشتی ببێت واتە رای گشتی توشی نەرێنی بوونی تەواوەتی بێت، ئەوکات دەکرێت دەسبەرداری چەواشەکردنی میدیایی ببیت چونکە رای گشتی کۆنترۆڵ کردووە.
- خاڵیکردنەوەی هەڵچوونەکان: لەوانەیە نەرێنی بوونی تاکەکەسی یان بەکۆمەڵ روبدات، بەڵام گەرەنتی بەردەوامبوونی ئەم نەرێنی بوونە و وازهێنان لە کردارەکانی نییە، لەوانەیە هەندێک لە رەگەزەکان هەوڵی گۆڕانکاری بدەن، لای ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانە پاشخانێک لە هەڵچوون و چەپاندن هەیە، ئاساییە ئەو هەڵچون و چەپاندنە بارگاویانە خاڵی ببنەوە بە شێوازی جۆراوجۆر و بەرنامە بۆداڕێژراو بەرەو عەقڵی سڕکراو یان نیمچە سڕکراو، دواتر ئەستەمە بەئاگا هێنانەوەی کەس یان کۆمەڵگە سڕکراوەکە، پرۆسەی خاڵیکردنەوەی ئەم حاڵەتانە لەڕێگەی ئاراستەکردنی عەقڵەکانەوە رودەدات.
- ئاراستەکردنی کلتووری : سەپاندنی جۆرێک کلتوورە کە بەردەوام برەوی پێدەدرێت و عەقڵی وەرگر خاڵی دەکرێتەوە لە کلتوورەکانی دیکە، واتە سەپاندنی تاک کلتووری و ئەمەش دەکرێت ناو بنرێت چەواشەکردنی میدیایی.
- گۆڕینی رۆشنبیری: پێگیری میدیا لەسەر جۆرێک ڕۆشنبیری و بەزۆر خزاندنییە ناو مێشکی وەرگر و وەلاتانی رۆشنبیرییەکانی دیکە و گۆڕینی چەمکە کلتوری و میدیایی و ئاینی و کۆمەڵایەتییەکان بەواتای چەواشەکردنی میدیایی دێت.

- چەسپاندنی بەها بەکاربەرەکان: میدیا بەتەنها خزمەتی ئامانجەکانی دەسەڵات ناکات، بێگومان میدیا و دەسەڵاتیش خزمەتی ناوەندە زەبەلاحەکانی ئابووری و وەبەرهێنان دەکەن، واتە بڕیارە سیاسییەکان لەخزمەتی هێزی سەرمایەداری زەبەلاحدان، بەواتایەکی دی راگەیاندن دژی کۆمپانیا زەبەلاحەکانی ئابووری و وەبەرهێنان نابێتەوە ئەگەر لەخزمەتی بەرژەوەندی بەرژەوەندی گشتیشدا نەبن.
- شاردنەوەی راستییەکان : چەواشەکردنی میدیایی هەموو شێوازێک بەکاردەهێنێت کە پشتیوانی ئامانجەکانی بکات، هەموو ئەمانە رتوش دەکات و نمایشیان دەکات تا زیاتر بدرەوشێنەوە، بەمەش میدیا دەتوانێت بە لایەنگیری بۆ راستییەک بنەمایەکی فراوان بۆ چەواشەکردنی میدیایی دروست بکات.
- پاساوهێنانەوە بۆ بارودۆخ:پاساوهێنانەوە بۆ بابەتێک یان دۆخێک کە وا نیشانەدرێت لەم بارودۆخەدا زۆرترین هەوڵ درا تا ئەمە بەرهەم هاتوەو کەس ناتوانێت لە گرنگی دەسکەوتەکە کەم بکاتەوە.

کۆڵەکەکانی چەواشەکردنی میدیایی

سیاسەتی چەواشەکردنی میدیایی لە رووی کردارییەوە لەسەر چەند کۆڵەکەیەک وەستاون:

- شێواندنی راگەیاندن کە بە چەواشەکردنی میدیاییش ناو دەبرێت.
- پڕۆپاگەندە
- جەنگی دەروونی.

شێواندنی یان چەواشەکردنی میدیایی: (جنار نامق،2019. وەریگرتووە لە .SAiF EddinE).

مەبەست لە شێواندن بەلارێدا بردن وگۆڕینی زانیارییەکانە لە مانا سروشتییەکەی خۆی ورێڕەوە راستەقینەکەی خۆی؛ بەئامانجی کاریگەری دانان لەسەر رای گشتی کە بە رێڕەوی زانیارییەکان لە ئاڕاستە سروشتییەکەی نایەتەدی؛ بۆیە هەندێک لەوانەی کە پەیامەکانی ئەم ئامرازنە دادەرێژن، پەنا دەبەنە بەر شێواندن و چەواشەکردن و ملکەچکردنی زانیارییەکان تاکو بگونجێن لەگەڵ ئامانجەکانیان، کە لایەنە پاڵپشتکار وزاڵەکان وخاوەن دەزگاکانی راگەیاندن دەیانەوێت.

سەرچاوەکان

<u>کتێبە کوردییەکان</u>

- بەشدار حوسێن محەمەد، کۆمەڵناسی راگەیاندن وبەها کۆمەڵایەتییەکان، چاپخانە ماد، تاران،2020.
- سامان جەلال، هونەرەکانی رۆژنامەوانی، تەلەفزۆن.. رادیۆ.. رۆژنامە.. میدیای ئەلیکترۆنی، هەولێر، 2018.
- صادق حەمەغریب، رۆژنامەگەری ئەلیکترۆنی ، چاپخانەی کوردستان، سلێمانی،2015.
- مغدید سەپان، بنەماکانی ئێتیك و ئێتیك لە راگەیاندنی کوردیدا، چاپخانەی پەنجەرە، تاران، 2015.

- هەردەوان مەحمود، میدیای نوێ وکاریگەرییەکانی، چاپخانەی کوردستان، سلێمانی،2015.
- ئەرشەد خەلیل شوانی، ڕاگەیاندن و هۆشیاری سیاسی، چاپخانەی موکریانی(هەولێر)، 2014. وەریگرتوە لە شێرزاد ئازاد سلطان، کاریگەری هۆکارە کۆمەڵایەتیەکان لەسەر رفتاری سیاسی، لێکۆڵینەوەی مەیدانی زانکۆی سەلاحەدین، کۆلیژی ئاداب، 2007.
- نەعوم چۆمسکی، کۆنترۆڵکردنی راگەیاندن، و ئیبراهیم حەمەرەش، ماڵی وەفایی، هەولێر،2018 .

<u>**کتێبە عەرەبییەکان**</u>

- اوليدروف.أ. ك، الوعى الاجتماعى، ت. ميشيل كيلو،ط٢، بيروت، دار ابن خلدون، 1982.
- احمد بدر، الرأي العام طبيعة تكوينه و قياسه، قباء، القاهرة ،1997 .
- احمد زكى بدوى، معجم المصطلحات الاعلامية، دار الكتاب المصرى، مصر، 1985 .
- احمد شاهين، 2010، الاعلام الرأي العام، م الطيبة، القاهرة.
- احمد عزت راجح، اصول علم النفس، المكتب العربى الحديث، القاهرة ، 1973.
- ارثر اسا بيرغر، وسائل الاعلام والمجتمع وجهة نظر نقدية، ت: صالح خەليل ابو اصبع، عالم المعرفة، 2012.
- أميرة محمد سيد احمد، الإعلام الرقمي والحراك السياسي، دار الكتاب الجامعي، الامارات العربية المتحدة – الجمهورية اللبنانية، 2015.
- بسام عبدالرحمن المشاقبة، الاعلام الاسرائيلى وفن التضليل الدعائى، دار أسامة للنشر والتوزيع، عمان، 2014.
- جان ستوتزل والآن جيرار، استطلاع الرأي العام، ت: عيسى عصفور، ط٢، منشورات عويدات، بيروت – لبنان، 1982.
- جمال مجاهد، الرأي العام وطرق قياسه، دار المعرفة، القاهرة، 2001.
- جنار نامق، الابادة الجماعية وأساليب التضليل الاعلامي، دار غيداء للنشر والتوزيع، عمان، 2019.
- جنار نامق، دور المواقع الالكترونية الكوردية في تشكيل الرأي العام حول انتهاك حقوق الايزيدية، دار غيداء للنشر والتوزيع، عمان، 2019.